

Yuval Noah Harari

SAPIENS

OD ZVÍŘETE
K BOŽSKÉMU
JEDINCI

Yuval Noah Harari
Sapiens A Brief History of Humankind

Copyright © 2012 by Yuval Noah Harari

© nakladatelství LEDA, s. r. o., 2013
Translation © Anna Pilátová, 2013
ISBN 978-80-7335-465-7 (Leda: e-kniha)

KAPITALISTICKÉ DESATERO

Že nelze bez peněz podporovat vědu a impérium, je zřejmé. Proč se ale o to snažit, pokud se na tom nedá vydělat? Finance a vědeckou revoluci od sebe oddělit nemůžeme; otázka je, zda není konečným cílem nikoli poznání, ale honba za ziskem.

Plně pochopit roli ekonomiky v moderních dějinách není snadné. Celé knihovny pojednávají o tom, jak finance zakládaly státy a přiváděly je k úpadku, jak otevíraly nové horizonty a zotročily miliony lidí, jak poháněly kola průmyslu a vedly k vyhubení sta živočišných druhů. Máme-li však porozumět dějinám novodobého hospodářství, je klíčem jediné slovo: růst. Pro všechno dobré i zlé, v nemoci i ve zdraví už několik století roste světové hospodářství jako bumbrlíček, který spolyká, na co přijde, a přibývá na váze tak zběsile, že mu nestačí kupovat oblečení.

Objem hospodářství se po většinu dějin nijak výrazně nezvětšoval. Globální výroba sice stoupala, ale způsobil ji hlavně růst obyvatel a osídlování nových území. Produkce per capita se neměnila. V roce 1500 globální produkce zboží a služeb odpovídala 250 miliardám dolarů – dnes se pohybuje kolem 60 bilionů.

Ještě podstatnější však je roční produkce na osobu. V roce 1500 byla 550 dolarů, kdežto dnes člověk vyprodukuje v průměru 8800 ročně.⁹⁰ Jak si tak závratný růst vysvětlit? Ekonomie není jednoduchá, takže raději začněme malým příkladem.

Mazaný finančník Sam Chamtivý si v kalifornském Eldoradu založil banku. A. A. Mazánek, začínající podnikatel ve stavebnictví, dokončil první velkou zakázku a vydělal milion dolarů. Peníze uložil u pana Chamtivého a banka získala milionový kapitál.

Mezitím si Jana McDortová, zkušená, ale chudá pekařka, všimne, že v její čtvrti není žádná dobrá pekárna. Napadne ji, že se jí naskytá dobrá příležitost, ale na koupi nemovitosti, pecí, díží a dalšího vybavení nemá dost peněz. Vypraví se do banky, vysvětlí panu Chamtivému obchodní plán a přesvědčí ho, že jde o dobrou investici. Banka jí na účet připíše milion dolarů. Na stavbu a zařízení pekárny si McDortová najme A. A. Mazánka, který si za práci a materiál účtuje milion dolarů. McDortová mu vypíše šek a Mazánek jej bez váhání uloží v bance pana Chamtivého. Tím pádem má na účtu už dva miliony dolarů. Banka má ale nadále v sejfů jen jeden.

Tím to však nekončí. Jak to u stavebních zakázek bývá, Mazánek po dvou měsících McDortové oznámí, že další neplánované výdaje celou stavbu o milion prodražily. McDortová z toho nadšená není, ale stavbu už zastavit nemůže. Znovu musí přesvědčit Chamtivého, aby jí půjčil další milion, a ten také putuje na konto pana Mazánka. Ten už má na účtu 3 miliony dolarů, ale v sejfů banky je stále jen jeden. Tentýž, který byl v bance už od začátku.

Americké zákony o bankovníctví umožňují zopakovat takový postup ještě sedmkrát. Majitel stavební firmy by nakonec

měl na kontě 10 milionů dolarů, ačkoli v seufu by stále byl jen jeden. Banka smí půjčit na každý dolar, který drží, deset dolarů fiktivních, což znamená, že 90 procent kapitálu banky není kryto hotovostí.⁹¹ Kdyby chtěli všichni náhle své vklady zpět, banka by se okamžitě položila (pokud by nezasáhl stát). To platí o všech bankách na světě.

Připomíná to podvod známý pod jménem *letadlo* nebo *pyramida*, že? A je-li to podvod, pak celá moderní ekonomika stojí na vratkých základech. Ale ne, žádný podfuk to není, je to jen výplod naší takřka neomezené představitosti. Banky i hospodářství vzkvétají, dokud důvěřujeme budoucnosti. Jen ona garantuje většinu peněz na světě.

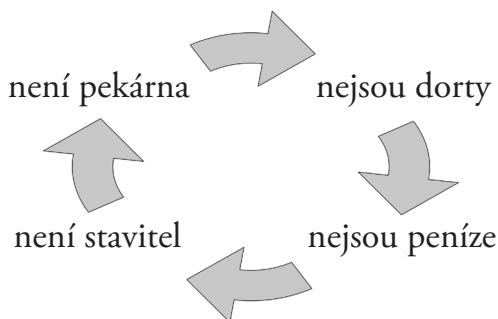
Rozdíl mezi kontem stavitele a výší kapitálu, který je uložen v bance, je pekárna paní McDortové. Sam Chamtivý investoval do nemovitosti v naději, že se mu peníze jednou vrátí. Pekárna sice ještě neupekla ani jeden bochník, ale McDortová a Chamtivý předpokládají, že do roka bude se značným ziskem prodávat tisíce chlebů, rohlíků, dortů a sušenek denně a půjčka bude splácena i s úroky. I Mazánek pevně věří, že si své úspory může z banky kdykoli vyzvednout. Všechno stojí na důvěře, kterou bankéř a podnikatelka vkládají do pekárny, a na stavitelově víře v budoucí platební schopnost banky.

Peníze jsou vynikající vynález, protože jsou univerzálním prostředkem směny. Až do novověku to ale neplatilo. Mohly se směňovat jen existující věci. Bylo téměř nemožné financovat nové podniky a hospodářství růst nemohlo.

Vraťme se k naší pekárně. Jak by ji McDortová mohla postavit, kdyby peníze reprezentovaly jen reálný předmět? Vždyť měla jen pouhou představu, ale žádnou hotovost či majetek. Snad kdyby našla stavitele, který by byl ochoten pracovat a na

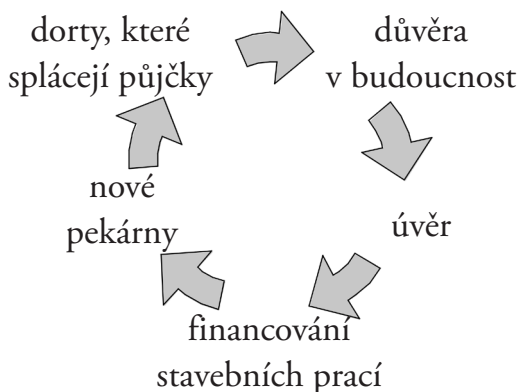
zaplacení počkat, až jí začne podnik vydělávat. Takových lidí je ale málo, a kdyby ho nenašla, ocitla by se v pasti: bez pekárny péct dorty nemůže, bez dortů si nevydělá, bez peněz nenajde stavitele a bez něho nepostaví pekárnu.

Podnikatelovo dilema

Lidé se s takovým problémem potýkali tisíce let, a proto se hospodářství nerozvíjelo. Cesta k růstu se otevřela až v novověku po objevu důvěry v budoucnost. Teprve když zboží, které ještě neexistuje, je kryto zvláštním druhem peněz, kterému říkáme úvěr, lze budovat současnost na úkor budoucnosti. Všechno stojí na předpokladu, že zítra bude více prostředků než dnes. Jakmile lze podnik financovat budoucím příjmem, rázem se nám otevírají skvělé možnosti.

Magický kruh moderní ekonomiky

* * *

Je-li úvěr tak úžasný vynález, jak to, že s tím někdo nepřišel už dávno? Samozřejmě že v každé kultuře existovaly různé typy úvěrů, přinejmenším od starověkého Sumeru. Problém nebyl v tom, že by to nikoho nenapadlo nebo že by lidé neuměli s úvěrem nakládat, ale v tom, že nikdo nechtěl půjčovat větší obnosy. Proč by se někomu mělo jednou vést výrazně lépe? Všichni předpokládali, že minulost byla lepší než současnost a budoucnost bude přinejlepším stejná, ne-li horší. Naši předkové měli za to, že celkové bohatství je omezené nebo se dokonce snižuje. Nikdy by neuvěřili, že by jejich království nebo celý svět mohly za deset let produkovat více než v současnosti a že by ekonomika mohla růst. Jedna pekárna mohla zvýšit zisk, ale jen na úkor konkurence. Benátky vzkvétaly, protože přebíraly obchod Janovu, a anglický král mohl zbohatnout, jen když okradl francouzského vladaře. Celkové bohatství se dalo dělit, ale nikoli zvětšovat.

Lidé proto dospěli k závěru, že vydělávat příliš velké peníze je těžký hřích. Ježíš pravil: „...snadněji projde velbloud uchem

jehly než boháč do Božího království.“ (Matouš 19,24) Je-li objem produkce daný a někdo si ukousne velký díl, znamená to, že někomu ubral. Boháči proto činili pokání a část zisku dávali na dobročinné účely.

Je-li světové bohatství stále stejné, podnikatelský úvěr nemůže existovat, protože je dán rozdílem mezi dnešním a zítřejším kapitálem. Spekulativní úvěr byl založen na předpokladu, že král nebo pekař, který o peníze žádá, okrade konkurenci, jinak by bylo příliš riskantní úvěr poskytnout. Až do novověku bylo proto velmi obtížné půjčku získat, a když se to podařilo, bývala *malá, krátkodobá a na vysoký úrok*. Začínající podnikatel si mohl těžko postavit novou pekárnu, a když si král chtěl postavit nový palác nebo vést válku, musel peníze vybrat na clu nebo zvýšit daně. Králi se to většinou dařilo (do chvíle, než se poddaní začali bouřit), ale služebná, která se chtěla stát pekařkou, mohla o bohatství jen snít a dál vytírat podlahy paláce.

Užitek z toho neměl nikdo. Úvěrů bylo málo, financovat nový podnik bylo obtížné a produkce se nezvyšovala. A proto převládalo mínění, že se zvýšit nemůže, takže ani boháči nechtěli půjčovat a očekávání hospodářské stagnace se naplnilo.

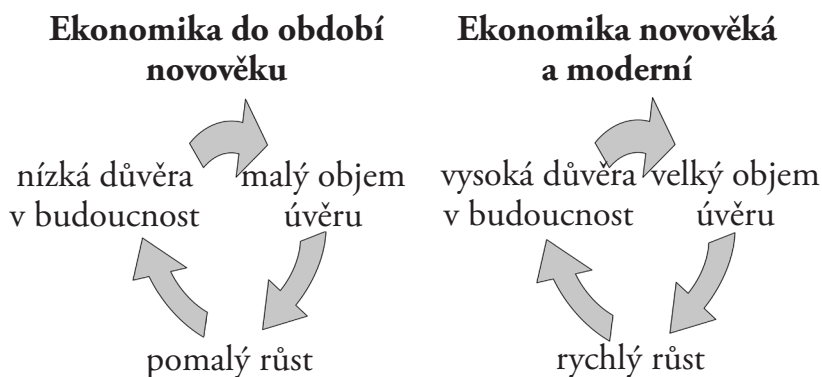
Růst přichází

S vědeckou revolucí se ujala myšlenka pokroku, čili představa, že je zapotřebí uznat nevědomost a investovat do objevů, které svět zlepší. Nápad se rychle prosadil i v ekonomickém uvažování. Víra v pokrok znamená, že objev nových zemí, technologie a organizace zvýší objem produkce, obchodu i bohatství. Nové obchodní trasy přes Atlantik přece nebudou na úkor těch přes Indický oceán. Lze vyrábět nové zboží, aniž by došlo k úbytku starého. Lidé uvěřili, že nová specializovaná pekárna na čokoládové dorty a sladké pečivo neuškodí staré pekárně na chléb. Měšťané dostanou chuť na cukrářské výrobky a budou konzumovat více. Poprvé se zdálo, že je možné zbohatnout a neubrat sousedovi, že je možné ztloustnout, aniž by někdo jiný musel umřít hladu. Globální ekonomika poroste.

Už pět století vede představa pokroku k důvěře v budoucnost, která dala vzniknout úvěru – a následnému růstu – a tím ještě větší důvěře v budoucnost a ještě větší možnosti financování. Hospodářská expanze neustále posilovala důvěru v budoucnost, a tím zvyšovala ochotu poskytovat úvěr. Samozřejmě takový kolotoč se nerozběhl přes noc a občas se i zastavil. Hospodářství přece prochází výkyvy, nicméně z dlouhodobého pohledu staletí je směr zřejmý.

Dnes je na světě k dispozici tolik peněz, že vlády, obchodní společnosti i soukromé osoby mohou snadno získat i *velké, dlouhodobé půjčky s nízkým úrokem*, které vysoce převyšují jejich současný příjem.

Dějiny světové ekonomiky ve zkratce

Víra v růst světového bohatství měla epochální význam. Když skotský ekonom Adam Smith v roce 1776 vydal *Bohatství národů* – snad nejdůležitější ekonomické pojednání všech dob – v osmé kapitole prvního svazku předložil velmi přesvědčivý argument. Má-li tkadlec nebo švec větší zisk, než potřebuje, aby uživil rodinu, použije přebytek na další pomocníky, zvýší zisk a může najmout ještě více pracovníků. Výdělek soukromých podnikatelů proto vede k navýšení celkového bohatství a prosperity.

Nám to už nepřipadá revoluční, protože žijeme v kapitalistickém světě. Denně ve zprávách slyšíme podobné úvahy. Ve své době však bylo Smithovo tvrzení, že základem společného bohatství je sobecká touha po zisku, naprosto převratné, a to nejen pro vývoj hospodářství, ale i z mravního a politického hlediska. Smith totiž v podstatě tvrdí, že chamtivost je užitečná, a když bohatnu, prospívám nejen sobě, ale všem. Egoismus se stal altruismem.

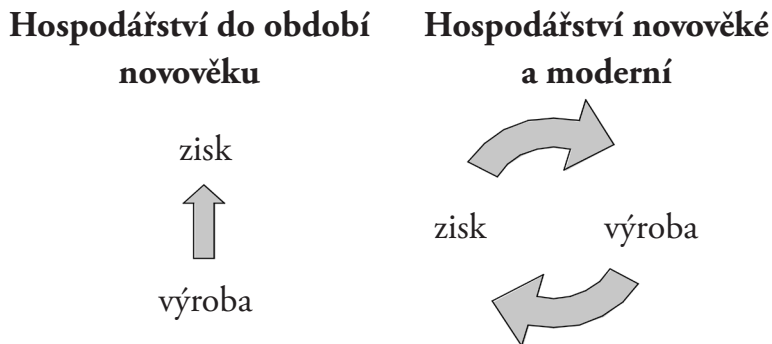
Smith nás naučil vnímat ekonomiku jako proces, v němž osobní zisk prospívá všem. A nejenže všichni mají víc, ale čím

rychleji bohatne jeden člověk, tím více bohatnou i ostatní. Jsem-li chudý, i vy budete chudí, protože si nemohu koupit vaše zboží nebo služby. Pokud ale zbohatnu, povede se lépe i vám, protože mi můžete něco prodat. Smith boháčům otevřel bránu do nebe, popřel totiž tradiční rozpor mezi bohatstvím a morálkou. Bohatství je mravné, lidé nebohatnou okrádáním svých bližních, naopak zvětšují celkový kapitál a roztáčejí kolo ekonomického růstu k všeobecnému prospěchu a užitku.

To ovšem stojí na předpokladu, že podnikatel nepoužije zisk na neproduktivní činnost, ale na stavbu nových továren a zvýší zaměstnanost. Smith stále opakuje, že „při vyšším zisku majitel nemovitosti nebo tkadlec zaměstná více pomocníků“ a nikoli „při vyšším zisku si strčí boháč peníze do truhly a občas si je přepočítá“. Podstatou kapitalistické víry je morální příkaz, aby se zisk investoval do produkce, aby vznikl další zisk, a ten byl opět investován a tak dále. Samozřejmě investovat se dá různě, lze buď jen rozšiřovat produkci, nebo vyvíjet nový produkt, ale také podporovat vědecký výzkum; hlavní je, aby to vedlo ke zvýšení zisku, protože první příkázání kapitalistického desatera zní: „Zisk musí být investován do zvýšení produkce.“

Právě proto se mluví o kapitalismu. Ten totiž rozlišuje mezi kapitálem a pouhým bohatstvím. Kapitál zahrnuje peníze, zboží i všechny prostředky, které se investují do podniku. V pozemku, truhle nebo neproduktivní činnosti je bohatství pohřbeno. Faraon, který utrácí za stavbu (neproduktivní) pyramidy, není kapitalista. Pirát, který oloupí španělskou flotilu a všechno zlato i šperky pohřbí v truhle na pláži karibského ostrova, také není kapitalista. Ale těžce pracující

dělník v továrně, který si za část platu koupí akcie, ten už kapitalista je.

Když řekneme, že *zisk z podnikání musí být znovu investován do podnikání*, zní to triviálně, ale až donedávna lidé takto nepřemýšleli. Až do novověku měli za to, že objem výroby a služeb ve společnosti zůstává stále stejný. A pokud se nezvětšuje, proč by se mělo investovat více peněz? Středověký šlechtic se raději věnoval dobročinnosti a vystavoval své bohatství na odiv. Výnos z panství utrácel za turnaje, paláce a války nebo přispíval na charitu a stavbu velkolepých katedrál. Jen málokdo pomyslel i na to, že by mohl zvýšit výnos pěstováním lepší odrůdy obilí nebo najít pro své zboží nové odbytíště.

V novověku předběhla šlechtice nová třída, jejíž členové věří v desatero kapitalismu. Nejsou to vévodové a markýzové, ale předsedové správních výborů, burzovní makléři a průmyslníci. Ti jsou daleko bohatší, než byl středověký šlechtic, ale zdaleka tolik nehýří, nevystavují své jmění na odiv a za své neproduktivní záliby utrácí jen malou část výtěžku.

Středověký šlechtic se oblékal do honosných barevných šatů ze zlata a hedvábí a trávil mnoho času na hostinách,

karnevalech a rytířských kláních. Dnešní ředitel velké společnosti nosí šedý nebo tmavý nevýrazný oblek a na žádné oslavy nemá čas. Typický kapitalista spěchá z jednoho jednání na druhé, snaží se zjistit, do čeho by měl investovat, a sleduje pohyb svých akcií. Má možná oblek od Versaceho a cestuje soukromým letadlem, ale jeho osobní výdaje jsou ve srovnání s investicemi naprosto zanedbatelné.

O investice se však dnes nezajímají jen podnikatelé v drahém obleku, ale i běžní lidé a státní úřady. Kolikrát končí posezení s přáteli debatou, zda je lepší investovat úspory do akcií, termínovaných vkladů nebo do nějaké nemovitosti. I vlády se snaží ukládat peníze z daní do produktivních podniků, které zvýší budoucí příjmy. Stavba nové dálnice nebo železnice usnadní vývoz a zvýší zisk i objem vybraných daní. Jiné vlády volí investice do vzdělání, protože jsou přesvědčeny, že vzdělanost je základem technicky vyspělého průmyslu, který odvádí na daních více a bez drahých dálnic nebo železnic.

* * *

Zpočátku byl kapitalismus jen teoretickým uvažováním o zákonitostech ekonomického provozu. Byl deskriptivní i preskriptivní, popisoval funkci peněz a zároveň prosazoval představu koloběhu zisku a investic, jenž měl umožnit optimální růst hospodářství. Postupně ale přestal být jen ekonomickou doktrínou. Dnes je jeho součástí i etika, soubor zásad, jak by se lidé měli chovat, jak vzdělávat děti, a dokonce i přemýšlet. Nejvyšším dobrem se stal hospodářský růst, protože na něm závisí spravedlnost, svoboda,

a dokonce i štěstí. Zeptáte-li se kapitalisty, jak by se dala zajistit spravedlnost a politická svoboda v zemi, jako je Zimbabwe nebo Afghánistán, bude vysvětlovat, že předpoklad stabilní demokracie je hospodářská prosperita a silná střední třída, takže bychom měli afghánské kmenové bojovníky poučit o výhodách svobodného podnikání, spořivosti a soběstačnosti.

Toto nové náboženství ovlivnilo i vývoj moderní vědy. Vědecký výzkum je většinou financován buď státem, nebo soukromým sektorem, a když vláda nebo firma zvažuje, zda by měla nějaký vědecký projekt podpořit, první otázka bývá: „Přispěje ke zvýšení výroby a zisku a povede k hospodářskému růstu?“ Plán, jenž kritéria nesplňuje, najde sponzora jen stěží. Při studiu dějin novodobé vědy nemůžeme proto vliv kapitalismu pominout a dějinám neporozumíme, nevezme-li v úvahu vědu. Je to zvláštní, protože víra v nekonečný hospodářský růst odporuje téměř všemu, co o světě víme. Vlčí smečka by byla velmi pošetilá, kdyby věřila, že ovcí bude stále přibývat, ale naše hospodářství už od počátku novověku exponenciálně roste, protože vědci vždy něco velkého objevili, ať už to byl americký kontinent, spalovací motor, rakety nebo geneticky vylepšená ovce. Banky a vlády „tisknou“ peníze, ale účty v konečném výsledku zaplatí věda.

V posledních letech chrlí vlády peníze neuvěřitelným tempem. Všichni se děsí, že by současná krize mohla zastavit hospodářský růst. Proto tisknou biliony nekrytých dolarů, eur a jenů, zaplavují trh levnými úvěry a doufají, že vědci, technici a inženýři přijdou s nějakým skvělým řešením dříve, než bublina splaskne. Všechno teď závisí na lidech v laboratořích. Objevy v oborech jako biotechnologie a nanotechnologie by

mohly vést ke vzniku nových průmyslových odvětví, jejichž zisky by daly reálný základ nekrytým bilionům, které od roku 2008 zaplavují svět. Pokud ale laboratoře očekávání nesplní a bublina splaskne, čekají nás zlé časy.

Kolumbus hledá investora

Kapitalismus se zasloužil nejen o vzestup moderní vědy, ale i o rozvoj evropského imperialismu, z něhož se podnikatelský úvěr zrodil. Nevznikl v izolaci: půjčky existovaly i v zemědělské společnosti a evropský kapitalismus byl na počátku novověku úzce spjat s hospodářským vývojem v Asii. Také bychom neměli zapomínat, že až do konce osmnáctého století byla hlavní hnací silou světové ekonomiky Asie a Evropané měli k dispozici méně kapitálu než Číňané, muslimové nebo Indové.

V sociopolitickém uspořádání asijské velmoci však hrál úvěr jen podružnou roli. Obchodníci a bankéři na trzích Istanbulu, Isfahánu, Dillí a Pekingu sice přemýšleli jako kapitalisté, ale králové a generálové v palácích a pevnostech měli k tomuto způsobu myšlení odpor. Neevropské říše raného novověku byly výtvorem velkých dobyvatelů jako Nurhači a Nádír Šáh nebo vojenské či úřednické elity, jako to bylo v případě osmanské říše či dynastie Čching. Válku financovali z daní nebo drancováním (prakticky to nerozlišovali), a nikoli z úvěrů, takže bankéře nepotřebovali.

V Evropě naproti tomu králové a generálové přijali tržní pohled na svět a z obchodníků a bankéřů se stala vládnoucí třída. Evropské dobovatelské výpravy financoval úvěr a rozhodovali o něm kapitalisté, jejichž hlavním cílem byla co největší návratnost investic. Impéria vybudovaná podnikateli v cylindru a fraku zvítězila nad říšemi, jimž vládli králové a šlechtici ve zlatě a lesklém brnění. Obchodní impérium

mohlo ovládnuté území lépe financovat: nikdo nechce platit daně, ale k dobré investici se dá přesvědčit každý.

V roce 1484 navrhl Kryštof Kolumbus portugalskému králi, aby financoval flotilu, která prozkoumá novou obchodní cestu do východní Asie. Takové výpravy byly riskantní a velmi nákladné. Vybudovat potřebné lodě, nakoupit zásoby, zaplatit námořníky a vojáky – to byly ohromné investice s nejistou návratností. Portugalský král návrh zamítl.

Kolumbus se ale zachoval jako dnešní začínající podnikatel a nevzdal se. Svůj plán představil případným investorům v Itálii, Francii, Anglii a opět v Portugalsku. Všichni ho odmítli. Nakonec zkusil štěstí u Isabely a Ferdinanda, vladařů nedávno sjednoceného Španělska. Najal několik zkušených lobbistů, a ti mu pomohli královnu Isabelu přesvědčit, aby expedici podpořila. Každé školní dítě ví, že se rozhodla správně, protože to byl Kolumbův objev, který inspiroval Španěly, aby ovládli Jižní Ameriku. Španělským králům, bankéřům a obchodníkům přineslo americké zlato, stříbro, tabák a cukr nevídané bohatství.

O sto let později už byli princové a bankéři ochotni Kolumbovým následníkům více důvěřovat a poskytovat jim ještě větší úvěr a díky americkým koloniím měli k dispozici i mnohem větší kapitál. Vznikl zázračný kruh imperiálního kapitalismu: úvěr financoval nové objevy, na nových územích byly zakládány výnosné kolonie, zisk posiloval důvěru, a ta vedla k větším úvěrům. Nurhačimu a Nádír Šáhovi došly síly po pár tisících kilometrech, ale kapitalistický podnikatel s každým dalším získaným územím svou pozici upevňoval.

Výpravy do vzdálených zemí byly však i nadále velmi riskantní a úvěrové trhy zůstávaly obezřetné. Mnoho expedic se

vrátilo s prázdnou. Angličané vyplývali značný kapitál na neúspěšné pokusy objevit severozápadní cestu do Asie. Mnoho lodí roztráštěly ledovce nebo tropické uragány, mnohé padly do rukou pirátů. Nové společnosti s ručením omezeným ale počet potenciálních investorů úspěšně zvyšovaly a riziko investice snižovaly. Taková společnost vybrala peníze od mnoha investorů a expedice nebyla závislá na jedinci, který by musel riskovat velký kapitál. Snižování rizika však neovlivnilo nijak významně možný výnos, protože úspěšná investice mohla i z průměrného střadatele udělat milionáře.

V západní Evropě vznikla důmyslná finanční soustava, která umožnila okamžitě poskytovat vysoké půjčky podnikatelům i vládám a financovat výpravy za objevy a bohatstvím mnohem efektivněji než království nebo vláda. Nově objevená moc úvěru se výrazně projevila v zápase mezi Španělskem a Nizozemím. Ještě v šestnáctém století bylo Španělsko nejmočnějším státem Evropy a středem ohromné globální říše. Ovládalo část Evropy, rozsáhlá území Severní i Jižní Ameriky, Filipíny a mělo základny na pobřeží Afriky i Asie. Do přístavů v Seville a Cádizu každoročně připlouvaly vrchovatě naložené flotily z Ameriky i Asie. Nizozemí bylo jen nepatrné území větrného, nehostinného močálu bez přírodních zdrojů, bez významná výspa španělského panství.

V roce 1568 se protestantští Holanďané vzbouřili proti španělské katolické nadvládě a vypadalo to, že jejich snaha je předem odsouzená k neúspěchu. Během osmdesáti let však vzbouřenci nejen získali nezávislost, ale i vytlačili Španěly a jejich portugalské spojence z hlavních zámořských obchodních cest, stali se pány oceánů, vybudovali globální impérium a stali se nejbohatším státem Evropy.

Základem holandského úspěchu byl úvěr. Holanďtí měšťané si na boj na souši najali armádu žoldáků, kteří se Španěly bojovali místo nich. Potřebovali si uvolnit ruce pro zámořské výpravy. Námezdní armády a po zuby ozbrojené flotily byly velmi drahé, ale Holanďané si je mohli dovolit. Měli úvěr. Na rozdíl od Španělů si totiž získali přízeň rychle se rozvíjejících evropských bank, a to právě v době, kdy španělský král důvěru finančníků ztratil. Bankéři poskytli Holanďanům půjčky na armády a flotily, které ovládly světové obchodní cesty a přinášely vysoký zisk. Holanďané úvěry pohotově spláceli a z Amsterdamu se zakrátko stal nejen významný přístav, ale i středisko evropského finančnictví.

* * *

Jak se Holanďanům podařilo získat důvěru finančníků? Úvěry spláceli včas a v plné výši, takže nebylo riskantní půjčovat jim peníze. Neméně důležité bylo jejich nezávislé soudnictví, skutečná ochrana práv jednotlivce a osobního vlastnictví. V režimu, kde není majetek chráněn před státem, se investicím dařit nemůže.

Představte si, že pocházíte ze solidní rodiny německých finančníků. Váš otec má možnost rozšířit podnik otevřením poboček v několika velkých evropských městech. Vás pošle do Amsterdamu, vašeho bratra do Madridu a každému dá 10 000 zlatých, které máte investovat. Bratr půjčí peníze španělskému králi na válku proti Francouzům, kdežto vy půjčíte svůj kapitál nizozemskému obchodníkovi, který chce investovat do rozvoje jižního cípu pustého ostrova Manhattan. Je totiž přesvědčen, že z řeky Hudson se stane významná obchodní

tepna a cena pozemků výrazně poroste. Oba úvěry mají roční splatnost.

Uplyne rok. Holandský obchodník prodá pozemek na Manhattanu s tučným ziskem a půjčené peníze i s úroky vrátí. Otec je velmi potěšen. Mladší bratr v Madridu ale začíná být nervózní. Válku s Francií Španělé sice vyhráli, ale už se pouštějí do konfliktu s Turky. Král potřebuje všechny peníze na financování nové války a je to pro něj důležitější než splácet staré dluhy. Bratr posílá do paláce dopis za dopisem a žádá přátele u dvora, aby se přimluvili, ale bez úspěchu. Nejenže nedostal slíbený úrok, ale přišel i o základní kapitál. Otce vývoj událostí znepokojuje.

Situace ve Španělsku se však zhoršuje. Král pošle za bratrem úředníka z královské pokladny, který mu bez obalu sdělí, že očekává další půjčku ve stejné výši, a to ihned. Bratr už peníze nemá, proto o ně napíše otci a dodá ujištění, že tentokrát král svůj slib jistě splní. Hlava rodiny má pro mladšího syna slabost, a tak v králově pokladnici zmizí dalších 10 000 zlatých – nenávratně. V Amsterdamu se zatím všechno slibně vyvíjí. Půjčujete podnikavým holandským obchodníkům, kteří splácejí včas a v plné výši. Pak vás ale štěstí opustí. Jeden stálý klient vás přesvědčí, že i Pařížané jistě propadnou módě holandských dřeváků, a poprosí vás, abyste mu pomohl financovat obuvnickou filiálku v Paříži. Dřeváky však propadnou a zklamaný obchodník odmítne půjčku splatit.

Otec zuří a vám i bratrovi řekne, že je na čase povolát právníky. Váš bratr podá žalobu na španělského krále a vy se obrátíte na amsterodamský soud. Ve Španělsku soudy podléhají králi a nehodlají se mu znelíbit. V Nizozemí jsou soudy nezávislé a nepodléhají přáním princů či měšťanů. Madridský

soudce žalobu vašeho bratra zamítne, kdežto jeho amsterodamský kolega rozhodne ve váš prospěch a zablokuje majetek obchodníka s dřeváky. Otec si z toho vezme poučení, že je lepší obchodovat v Amsterdamu než v Madridu, a co víc, je snazší se domluvit s obchodníky než s mocnáři.

Tím však potíže vašeho bratra nekončí. Španělský král zoufale potřebuje další finance na žold pro vojáky. Dobře ví, že váš otec potřebný kapitál má, a proto proti vašemu bratrovi vznesne falešné obvinění. Pokud okamžitě nezplatí 20 000 zlatých, bude uvržen do temné kobky a už nikdy nespátí denní světlo.

Otec už toho má opravdu dost. Výkupné za mladšího syna zaplatí, zapřísáhne se však, že se Španělskem už nikdy obchodovat nebude. Uzavře madridskou pobočku a bratra povolá do Rotterdamu. Zdá se, že je na čase, aby podnik měl dvě pobočky v Nizozemí. Začíná se už dokonce proslýchat, že i španělské podnikatelé převádějí svůj kapitál ven. Je bezpečnější investovat v zemi jako Nizozemí, která ctí právo a soukromý majetek.

Takhle skutečně španělský král pozbyl důvěry investorů, a Holanďané ji získali. A byli to místní obchodníci, nikoli stát, kdo holandské impérium vybudoval. Španělský panovník sice financoval dobývání a správu kolonií, ale od reptajících poddaných vybíral čím dál vyšší daně. Holanďtí obchodníci rozmach říše platili z půjček a později i prodejem akcií, které držitele opravňovaly k podílu na zisku. Opatrní investoři, které by ani nenapadlo svěřit peníze španělskému králi, a rozmyšleli by se i nad půjčkou vládě Nizozemí, hromadně nakupovali akcie holandských společností s ručením omezeným, které tvořily základ nového obchodního impéria.

Zájem byl tak velký, že akcie byly rychle vyprodané. Bylo ale možné koupit si je na trhu za vyšší cenu, a když se ukázalo, že má některá společnost potíže, bylo možné akcie prodat, i když za cenu nižší. A právě trh s podíly různých společností vedl ke vzniku burz, které v průběhu novověku začaly obchodovat ve většině velkých evropských měst.

Nejslavnější nizozemská společnost s ručením omezeným, Vereenigde Oostindische Compagnie čili Spojená východoindická společnost, se dala zapsat do obchodního rejstříku po svržení španělské nadvlády (1602), kdy ještě v blízkosti amsterodamských hradeb duněla děla. Společnost použila peníze z prodeje akcií na stavbu lodí, které obchodovaly s čínským, indickým a indonéským zbožím, a financovala i vojenské výpravy proti pirátům a konkurenci.

Indonésie je největší souostroví na světě. Na počátku sedmáctého století to byla samá malá království, vévodství, sultánáty a kmenová území. Podnikatelé východoindické společnosti připluli původně s úmyslem obchodovat (1603), aby však ochránili své obchodní zájmy a zvýšili zisk akcionářů, začali bojovat s konkurencí a proti místním vládcům, kteří si účtovali přehnaná cla. Najali evropské, japonské a indické žoldnéře, začali stavět pevnosti a pouštět se do bitev a obléhání. Může nám to připadat podivné, ale na počátku novověku nebylo nijak neobvyklé, že soukromé společnosti najímaly kromě vojáků i generály a admirály, děla a lodě, ba dokonce i celé armády. Mezinárodní společnost to považovala za samozřejmost a nikdo se nepozastavoval nad soukromou firmou, že zakládá své vlastní impérium.

Žoldnéři východoindické společnosti dobývali ostrov za ostrovem, dokud společnost nezískala nadvládu nad téměř

celou Indonésii. Vládla jí brutálně po dvě stě let, než převzal na dalších 150 let správu souostroví nizozemský stát (1800). Dnes se opět ozývají varovné hlasy, že nadnárodní obchodní společnosti jednadvacátého století mají příliš velkou moc, a dějiny ukazují, kam až může zajít nejen stát, ale i soukromý zájem neomezovaný zákony.

Zatímco východoindická společnost působila v Indickém oceánu, Nizozemská západoindická společnost se zaměřila na Atlantik. Ve snaze získat nadvládu nad obchodem na důležité americké řece Hudson vybudovala u jejího ústí osadu nazvanou Nový Amsterodam. Kolonii však ohrožovali indiáni a několikrát ji napadli Britové, kteří ji dobyli (1664) a změnilí její název na New York. Zbytky obranné zdi dnes leží pod Wall Street, nejslavnější ulicí na světě.

* * *

Na konci sedmnáctého století Nizozemci usnuli na vavřínech, přestali být aktivní, zapletli se do několika evropských válek a přišli nejen o New York, ale i o pozici hlavního evropského finančníka a dobyvatele. O uvolněné místo začala bojovat Francie s Velkou Británií. Zprvu se zdálo, že by Francie mohla vyhrát. Byla mnohem větší, bohatší i lidnatější a měla také ohromnou a zkušenou armádu. Ostrovanům se také podařilo získat důvěru finančníků, kteří se po splasknutí „mississippské bubliny“ a během nejdelší finanční krize osmnáctého století začali od Francie odtahovat. U zrodu paniky stála příliš mocná společnost s ručením omezeným.

Když začala francouzská Mississippská společnost osidlovat dolní tok Mississippi, kde založila New Orleans (1717),

potřebovala na tak odvážný podnik kapitál a začala na pařížské burze prodávat akcie. Měla dobré styky na dvoře Ludvíka XV. a její ředitel, skotský ekonom John Law, se stal guvernérem státní banky. Král ho také jmenoval generálním inspektorem financí, což odpovídá dnešnímu ministru financí. V té době se na dolním toku Mississippi nacházeli jen bažiny a aligátoři, ale Mississippská společnost začala šířit zkazky o bájném bohatství a neuvěřitelných příležitostech. Francouzská šlechta, obchodníci i opatrní měšťané těmto výmyslům uvěřili a akcie začaly stoupat. Zprvu se prodávaly za 500 liver, ale na začátku srpna 1719 už stály 2750, na konci měsíce 4100, 4. září dosáhly ceny 5000 a magický práh 10 000 za akcii překonaly 2. prosince. Pařížské ulice zachvátilo nadšení. Lidé prodávali veškerý majetek a brali si na koupi akcií Mississippské společnosti velké půjčky. Všichni věřili, že našli snadnou cestu k bohatství.

O několik dní později vypukla panika. Někteří spekulanti si uvědomili, že taková cena akcií je neudržitelná, a rozhodli se prodávat. Jakmile se však množství akcií na trhu, byť nepatrně, zvýšilo, cena klesla, další investoři se lekli a také začali prodávat. Akcie se propadly. Francouzská státní banka ve snaze cenu stabilizovat začala na příkaz svého šéfa (hádejte koho) akcie nakupovat, ale došly jí finance, a tak generální inspektor financí (hádejte kdo) začal na nákup akcií tisknout peníze. Tím se do spekulativní bubliny dostal celý francouzský finanční systém, ale ani to Mississippskou společnost nezachránilo. Její akcie klesly z 10 000 liver na 1000 a nakonec zcela zkolabovaly a neměly ani cenu papíru, na němž byly vytištěny. V té době už ale centrální banka i královská pokladna byly bez peněz a vlastnily ohromné množství bezcenných

papírů. Velcí spekulanti neutrpěli, protože prodali včas, ale malí investoři přišli o všechno a mnozí spáchali sebevraždu.

Kolaps Mississippské společnosti patřil k největším v dějinách a francouzský královský finanční systém se z této rány už nikdy zcela nevzpamatoval. Způsob, jakým tato firma využila svých politických konexí k manipulaci cen a podnícení nákupní horečky, vedl ke ztrátě důvěry veřejnosti ve francouzské bankovníctví a důvěryhodnost krále. Pro Ludvíka XV. pak bylo mnohem těžší získat půjčky, a to byl jeden z důvodů, proč francouzské zámořské kolonie padly do britských rukou. Britové si mohli peníze půjčovat snadno a na nízký úrok, kdežto Francouzům už bankéři půjčovat nechtěli – nebo jen na vysoký úrok. Francouzský král si na splácení rostoucích dluhů musel půjčovat na čím dál vyšší úrok. Ke konci 18. století si Ludvík XVI., který usedl na trůn po smrti svého děda, uvědomil, že polovina státního rozpočtu jde na umoření dluhů a stát spěje k bankrotu. V roce 1789 se ve snaze krizi řešit odhodlal poprvé po sto padesáti letech svolat generální stavy a začala Francouzská revoluce.

Zatímco francouzské zámořské kolonie se hroutily, britské impérium rostlo. Podobně jako to holandské, i britské impérium založily a většinou spravovaly soukromé společnosti s ručením omezeným obchodovatelné na londýnské burze. První anglické osady v Severní Americe založily na počátku 17. století společnosti jako London Company, Plymouth Company, Dorchester Company a Massachusetts Company.

Ani indický subkontinent nedobyl stát, ale byla to námezdní armáda britské Východoindické společnosti, která svou mocí a významem předčila dokonce i Nizozemskou východoindickou společnost. Z hlavního sídla na londýnské

Leadenhall Street vládla mocné indické říši téměř celé století a vydržovala armádu 350 000 mužů, což značně převyšovalo počet ozbrojených sil Britské koruny. Ta nakonec soukromou armádu Východoindické společnosti znárodnila, a tím získala i Indii (1858). Napoleon se Angličanům vysmíval a nazval je národem hokynářů, ale oni ho nejen porazili, nýbrž založili také největší impérium v dějinách světa.

Ve jménu kapitálu

Znárodněním Indonésie Nizozemskou korunou (1800) a Indie Korunou britskou (1858) však svazek kapitalismu a impéria zdaleka nekončí a v průběhu devatenáctého století ještě posiluje. Společnosti s ručením omezeným už nemusely zakládat a spravovat soukromé kolonie, protože jejich manažeři a akcionáři tahali za nitky v Londýně, Amsterdamu i Paříži a o jejich zájmy se staral stát. Karel Marx nebyl jediný, kdo považoval západní vlády za odbory kapitalistů.

První opiová válka, v níž se Británie utkala s Čínou (1840 až 1842), se stala proslaveným příkladem, jak vláda následuje kapitál. Britská Východoindická společnost a její obchodníci bohatli z vývozu drog, především opia, do Číny. Zanedlouho byly na drogách závislé miliony Číňanů, což zemi ekonomicky i politicky ničilo. Na konci třicátých let devatenáctého století proto čínská vláda drogy zakázala a začala je zabavovat. Opiové kartely ale měly konexe ve sněmovně i v Downing Street a k akcionářům patřili poslanci a ministři, takže vznikl silný tlak na vládu, aby zakročila.

V roce 1840 vyhlásila Británie Číně ve jménu „svobodného obchodu“ válku. Byl to nerovný boj. Číňanům sice sebevědomí nechybělo, ale na zázračné zbraně, parníky, těžkou artilerii a strojní pušky to nestačilo. Válku prohráli a v mírové smlouvě se zavázali nebránit prodejcům drog v podnikání, a dokonce jim vynahradit ztráty způsobené konfiskací. Britové navíc získali správu Hongkongu (do roku 1997), ze

kterého si vytvořili základnu pro obchod s drogami. Na konci devatenáctého století bylo na opiu závislých přibližně 40 milionů Číňanů, desetina celé populace.⁹²

I Egypt dostal ponaučení, jak se nevyplatí oponovat britskému kapitalismu. V průběhu devatenáctého století poskytli francouzští a britští investoři egyptským vládcům ohromné půjčky, nejdříve na stavbu Suezského průplavu a později i na mnohem méně výnosné podniky. Dluh narůstal a evropští věřitelé začali mluvit do egyptských záležitostí. V roce 1881 místním nacionalistům došla trpělivost, vzbouřili se a vyhlásili jednostranné zrušení zahraničních dluhů. Královně Viktorii se to pochopitelně nelíbilo, následující rok vyslala na Nil královské loďstvo a Egypt zůstal britským protektorátem až do poloviny dvacátého století.

* * *

Válek, k nimž došlo v zájmu investorů, bylo samozřejmě více. Vlastně i válka sama, jak se ukázalo, může být zbožím, stejně jako opium. Dobře to ilustruje následující příběh. Když se Řekové vzbouřili proti osmanské říši (1821), vzbudili velké sympatie u britské liberální a romantické veřejnosti a k povstalcům se přidal i slavný básník lord Byron. Příležitost k akci ale viděli i londýnští finančníci, kteří jim nabídli možnost obchodovat s obligacemi povstání na londýnské burze. Řekové se ovšem museli zavázat, že dluhopisy i s úroky po získání nezávislosti splatí. Britové z náklonnosti k Řekům i z touhy po zisku měli o akcie zájem a jejich hodnota kolísala podle vojenských výsledků na bojišti. Jakmile se však vítězství Turků zdálo neodvratné a investoři by o své investice přišli, zájem

spekulantů se stal zájmem impéria. Britové zorganizovali mezinárodní námořní expedici, a ta v bitvě u Navarina (1827) potopila tureckou flotilu. Po staletích turecké nadvlády bylo Řecko svobodné, ale zatížené astronomickým dluhem, který splácelo ještě celá desetiletí.

Svazek mezi kapitálem a politiky má výrazný vliv na celosvětový úvěrový trh. Nejsou to jen ekonomické faktory jako objev ropného pole nebo technické vynálezy, které určují úvěruschopnost té které země, ale i politické události, jako je změna režimu nebo aktivní zahraniční politika. Po bitvě u Navarina britská ochota investovat do riskantního zahraničního podniku náramně vzrostla. Ukázalo se totiž, že zahraničního dlužníka může ke splácení snadno přimět armáda Jejího Veličenstva.

Proto je někdy hodnocení úvěruschopnosti pro ekonomické zdraví země důležitější než suroviny. Ratingové agentury kromě čistě ekonomických ukazatelů zahrnují do svého odhadu i politické, sociální a kulturní faktory. Když má nějaký stát velkou zásobu ropy, ale despotickou vládu, zkorumpované soudce a je na pokraji občanské války, dostane nízké hodnocení. Zůstane relativně chudý, protože bez levného kapitálu své přírodní bohatství nemůže optimálně využít. A naopak země, která sice žádné suroviny nemá, je ale stabilní a má nezávislé soudy i demokraticky volenou vládu, získá vysoké hodnocení. Může získat levný úvěr na rozvoj vzdělanosti a podporu do rozvoje průmyslu.

Kult svobodného trhu

Vzhledem k tak výhodnému historickému spojení mezi kapitálem a politikou je možná zvláštní, že zdaleka ne všichni kapitalisté tím jsou nadšeni. Mnozí varují, že politické zájmy trh deformují a vedou ke špatným investicím a nižšímu růstu. Vláda může například uvalit vysoké daně na průmysl a peníze použít na velkorysou podporu v nezaměstnanosti, protože jí to získá voliče. Většina podnikatelů se domnívá, že by bylo nejlépe, aby o penězích rozhodovali jen oni sami. Postavili by nové továrny a dali by práci nezaměstnaným. Jediná rozumná ekonomická politika je ta, která se do ekonomiky neplete, sníží daně a regulace na minimum a nechá trh, aby se postaral. Podnikatelé nezatížení politickou agendou si vyberou nejslibnější investice, a ty povedou k optimálnímu hospodářskému růstu, čili k užítku všech, podnikatelů i zaměstnanců. Nejlepší vláda je ta, která dělá co nejméně. Tato všeobecně rozšířená doktrína svobodného trhu je dnes nejvlivnější formou kapitalistické víry. Její zánícení obhájci kritizují vojenská dobrodružství v zahraničí se stejným zápalem jako sociální programy na domácí půdě. Vládám radí jako mistři zen buddhismu: hlavně nic nedělejte.

Ve své extrémní podobě je však důvěra ve svobodný trh stejně naivní jako víra ve velikonočního zajíčka. Trh zcela nezávislý na politice prostě neexistuje. Nejdůležitější kapitál je víra v budoucnost, a právě tu neustále nahlodávají podnikaví lumpové a šarlatáni. Trh nemá nástroje, jak se bránit proti nekalým machinacím, krádežím a násilím. Je na politice, aby

ho chránila před podvodníky, a proto je nutná legislativa, policie, soudnictví i věznice. Jen stát může prosazovat zákony. Když král svou práci zanedbá a na trh nedohlédne, dojde ke ztrátě důvěry, vysokým úrokům a hospodářské krizi. O tom nás již poučil příběh mississippské bubliny z roku 1719, a pokud na to někdo zapomněl, stejné ponaučení si mohl odnést i z amerického nadhodnocení obchodu s nemovitostmi v roce 2007, hypoteční bubliny, úvěrové krize a recese.

Kapitalistické peklo

Existuje však i další, ještě podstatnější důvod, proč by trh neměl mít zcela volnou ruku. Adam Smith tvrdil, že švec svůj zisk použije na zaměstnání dalšího pomocníka. Z jeho chamtivosti tak budou mít prospěch všichni, protože zisk zvyšuje výrobu i zaměstnanost.

Co když ale hamižný švec zvýší zisk tím, že zaměstnancům naopak sníží mzdu a přinutí je víc pracovat? Obvyklá odpověď zní, že svobodný trh se o ochranu zaměstnance postará. O špatně placenou práci u ševce nebude zájem, nejlepší zaměstnanci odejdou a půjdou pracovat ke konkurenci. Zůstanou u něj jen ti nejhorší nebo jen učni anebo vůbec nikdo. Ve svém vlastním zájmu by se měl proto k zaměstnancům chovat slušně.

Teoreticky neprůstředná argumentace – ale v praxi samá díra. Na absolutně svobodném trhu, na který nedohlíží král ani kněží, si chamtiví kapitalisté mohou snadno vybudovat monopolní postavení nebo se spojit s konkurencí. Pokud všechny továrny na obuv ovládá jediná společnost nebo když se všichni majitelé domluví, že zároveň sníží mzdy, zaměstnanci nebudou moci odejít pracovat jinam.

Ziskuchtiví podnikatelé mohou také omezit svobodu zaměstnanců a uvrhnout je do poddanství nebo otroctví. Na konci středověku bylo otroctví v křesťanské Evropě zcela výjimečné. Na počátku novověku se ale kapitalismus začal rozvíjet ruku v ruce s obchodem s africkými otroky. Odpovědnost

za takovou tragédii nenesli despotičtí králové ani rasistická ideologie, ale neomezená svoboda trhu.

V Americe začali Evropané dolovat stříbro i zlato a založili třtinové, tabákové a bavlníkové plantáže. Zvláště lukrativní byla třtina, protože ve středověku byl cukr v Evropě velmi vzácný a vysoce ceněný. Dovážel se ze Středního východu, byl drahý a užíval se jen v malém množství jako tajná přísada do cukroví a některých léků. Velké třtinové plantáže import cukru do Evropy markantně zvedly, cena klesala a lidé začali být po sladkostech přímo posedlí. Podnikatelé na poptávku reagovali výrobou nejrůznějších sladkostí, od dortů a sušenek až po čokoládu, bonbony a slazené nápoje jako kakao a sladit se začala káva i čaj. Roční spotřeba cukru v Anglii vzrostla takřka z nuly v sedmnáctém století na osm kilogramů ročně na osobu ve století devatenáctém.

Pěstování cukrové třtiny a výroba cukru jsou však velmi pracné – a kdo by chtěl dřít v úmorném vedru na polích a vystavovat se nebezpečí malárie? Kdyby měli podnikatelé dělníkům platit, nikdy by k masové spotřebě nedošlo a evropští plantážníci by nevydělali. A tak začali na práci užívat otroky.

Od šestnáctého do devatenáctého století bylo do Ameriky dovezeno kolem deseti milionů afrických otroků a zhruba sedmdesát procent pracovalo na třtinových plantážích. Pracovní podmínky byly otřesné, většina otroků drsné zacházení dlouho nepřežila a miliony zahynuly při loupežných expedicích v Africe nebo během dlouhé cesty z afrického vnitrozemí do Ameriky. A to jen proto, aby si Evropané mohli dopřát sladký čaj a cukrátku a plantážníci hodně vydělávali.

Obchod s otroky neovládal žádný stát ani vláda. Řídil se zákonem nabídky a poptávky, financoval a organizoval jej

svobodný trh. Soukromé otrokářské společnosti obchodovaly své akcie na amsterodamské, londýnské i pařížské burze a kupovala je evropská střední třída (byla to pro ni příležitost k dobré investici). A otrokáři vypravovali lodě, najímali námořníky a vojáky, kupovali v Africe otroky a převáželi je do Ameriky, kde je prodali plantážníkům, a z výtěžku nakoupili cukr, kakao, kávu, tabák, bavlnu nebo rum. Po návratu do Evropy zboží zpeněžili, odpluli do Afriky a celý kolotoč se opakoval. Akcionářům to vyhovovalo. V osmnáctém století se zisk z investic do obchodu s otroky pohyboval kolem šesti procent ročně, a jak by uznal finanční poradce i dnes – byl to docela výnosný podnik.

A právě v tom tkví hlavní slabina kapitalismu. Nemůže zaručit, že výdělek vznikne a bude rozdělen spravedlivě. Ba naopak, snaha po maximalizaci zisku snadno podnikatele zaslepí vůči všemu, co by stálo v cestě. Stane-li se hospodářský růst nejvyšší metou bez morálního omezení, dojde ke katastrofě. Ideologie jako nacismus a komunismus povraždily miliony lidí z nenávisti. Kapitalismus ale zabil miliony lidí bezohledností a čirou chamtivostí. Obchod s otroky se nezakládal na rasové nenávisti vůči Afričanům a akcionáři, makléři a manažeři otrokářských společností o svých obětech ani nepřemýšleli. Ani majitelé třtinových plantáží na ně moc nemysleli a mnohdy žili někde jinde. Zajímalo je hlavně pečlivě vedené účetnictví, zisk nebo ztráta.

Měli bychom si uvědomit, že obchod s otroky nebyl výjimkou, odchylkou od jinak uspokojivého stavu. Velký bengálský hladomor, o němž jsme už mluvili, vznikl podobným vývojem událostí, protože se britská Východoindická společnost zajímala více o zisk, než o život deseti milionů Bengálců.

Vojenská dobrodružství nizozemské Spojené východoindické společnosti v Indonésii financovali spořádaní holandští měšťané, kteří milovali své děti, přispívali na charitu, podporovali hudbu a umění, ale nezajímali se o utrpení obyvatel Jávy nebo Sumatry. Nešlo o výjimku, rozvoj moderního hospodářství vedl ke zločinům a přehmatům i jinde.

* * *

Kapitalistická etika se během devatenáctého století nezlepšila. Z průmyslové revoluce, která si podmanila Evropu, měli prospěch bankéři a majitelé kapitálu, ale miliony dělníků živořily a v koloniích to bylo ještě horší. Belgický král Leopold II. založil v roce 1876 nevládní humanitární organizaci, která měla prozkoumat střední Afriku a bojovat proti obchodu s otroky podél řeky Kongo. Dostala také za úkol zlepšit životní podmínky místních obyvatel a stavět silnice, školy a nemocnice. V roce 1885 přiřkly evropské velmoci této organizaci 2,3 milionu kilometrů čtverečních v povodí Konga, území pětasedmdesátkrát větší než Belgie. Začalo se mu říkat Svobodný stát Kongo, ale na názor dvaceti až třiceti milionů jeho obyvatel se nikdo neptal.

Z humanitární organizace se zanedlouho vyklubal podnik, jehož cílem byl jenom růst a zisk. Na nemocnice a školy se zapomnělo a povodí Konga se zaplnilo doly a plantážemi. Spravovali je belgičtí úředníci, kteří místní obyvatele nemilosrdně vykořisťovali. Zvlášť nechvalnou pověst si získala výroba kaučuku. Stala se z něho významná průmyslová surovina a hlavní vývozní artikl, a proto ho vesničané museli odvádět čím dál větší množství. Za nesplnění kvóty byl tvrdý trest

za „lenost“, což mohlo znamenat useknutí ruky nebo i masakr celé vesnice. Jen v letech 1885–1908 stál podle umírněných odhadů belgický hon za bohatstvím život šest milionů Konžanů, tedy nejméně pětinu populace. Některé prameny uvádějí až 10 milionů obětí.⁹³

Po roce 1908 a hlavně po druhé světové válce se mimo jiné i z obavy z komunismu podařilo lačnost kapitalismu poněkud omezit. Velké sociální rozdíly však přetrvávají. Celkový objem hospodářství byl sice v roce 2013 výrazně vyšší než v roce 1500, ale bohatství je rozděleno tak nerovnoměrně, že mnoho afrických rolníků a indonéských nádeníků se po celodenní těžké práci vrací domů s menším množstvím potravin než jejich předci před pěti sty lety. Možná se ukáže, že stejně jako zemědělská revoluce, i růst moderního hospodářství je kolosální podvod. Globální ekonomika sice roste a lidí přibývá, ale mnohem více jich bude žít v nouzi a o hladu.

Obránce kapitalismu se proti takovému nařčení může bránit argumentem, že kapitalismus vytvořil svět, který může řídit právě jen kapitalista. Jediný významný pokus spravovat hospodářství jinak byl tak děsivý, že dnes už na komunistický experiment nikdo žaludek nemá. V roce 8500 př. n. l. sice možná leckdo nad příchodem zemědělské revoluce hořce zaplakal, ale zemědělství se už lidé vzdát nemohli. Možná jsou výhrady vůči kapitalismu podobné, ale žít bez něj už nelze.

Kapitalisté nás také nabádají k větší trpělivosti, vždyť ráj, který slibují, je dnes už na dosah. Došlo sice k přehmatům, jako byl obchod s otroky nebo útisk dělníků, ale poučili jsme se, a když ještě chvíli počkáme a hospodářství poroste, všichni se budou mít lépe. Bohatství nemůže být rozděleno rovnoměrně, ale bude dost pro každého, a to dokonce i v Kongu.

Zaměříme-li se jen na materiální kritéria, jako délku života, dětskou úmrtnost a kalorický příjem, je průměrná životní úroveň v roce 2013 výrazně vyšší, než byla před sto lety, a stále se dokonce zvyšuje, a to navzdory exponenciálnímu růstu lidské populace. Takové aspekty vývoje opravdu vypadají nadějně.

Může ale hospodářství růst donekonečna? To vyžaduje suroviny a dostatek energie. Pesimisté varují, že *Homo sapiens* dříve či později obojí vyčerpá – a co potom?

SOUKOLÍ PRŮMYSLU

Motorem ekonomického vzestupu je víra v budoucnost a ochota kapitalistů vracet zisk do podnikání. To však nestačí. Aby hospodářství rostlo, potřebuje také energii a suroviny, a ty nejsou nevyčerpatelné. Až se spotřebují, celý systém se zhroutí.

Dosavadní zkušenost však napovídá, že jsou zdroje konečné jen teoreticky. Spotřeba zdrojů v posledních několika stovkách let drasticky stoupla, ale jakmile se začalo něčeho nedostávat, vzrostly investice do vědeckého a technického výzkumu. Ten zatím vždy objevil způsob lepšího využití existujících možností nebo zcela novou energii či materiál.

Vezměme si například dopravní průmysl. Během posledních tří set let lidstvo vyrobilo miliardy nejrůznějších dopravních prostředků, od povozů a kočárů až po vlaky, auta, nadzvuková letadla a raketoplány. Dalo by se očekávat, že to povede k vyčerpání energie a surovin a dnes už budeme jen živořit. Opak je pravda. Ještě v roce 1700 dopravní průmysl používal převážně dřevo a železo, kdežto dnes má k dispozici nové materiály – plasty, gumu, hliník a titan, o nichž se našim

předkům ani nesnilo. Ještě nedávno stavěly povozy a kočáry svalnaté ruce kovářů a truhlářů, ale dnešní výrobní linku v továrnách Toyoty a Boeingu pohánějí spalovací motory nebo atomové elektrárny. Podobným vývojem prošla takřka všechna průmyslová odvětví – takové jsou dějiny průmyslové revoluce.

* * *

Už tisíce let před vznikem průmyslu dokázal člověk využívat přírodní síly. Na topení, pečení a tavení železné rudy používal dřevo. Spoléhal se na vítr do plachet a ve vodním mlýně mlela zrní vodní energie. Takové zdroje jsou však velmi omezené. Někde není dost lesů, někdy nastane bezvětří a všude není řeka, aby dodala vodní energii.

Horší bylo, že lidé neuměli převádět jednu energii na druhou. Vítr sice poháněl plachetnici, voda uvedla do pohybu mlýnské kolo, ale ohřívat vodu nebo tavit rudu živly nemohly a nikdo netušil, že by spalování mohlo také otáčet mlýnským kamenem. Jedinou přeměnu přírodní energie umožňoval metabolismus. Člověk i každé zvíře trávením „spaluje“ organické palivo, tuky a uhlovodany čili potravu a získanou energii proměňuje v pohyb svalů.

A protože jen tělo převádělo energii, síla svalů budovala civilizaci. Lidé stavěli povozy a domy, volí orali pole a koně tahali náklady. Veškerá energie, která živý stroj poháněla, pocházela z jediného zdroje, a sice z vegetace, z organických sloučenin vzniklých fotosyntézou, a tak každá činnost běžela na sluneční energii z rostlin.

Dějiny lidstva proto řídily dva přírodní cykly: koloběh růstu rostlin a proměny Slunce (léto a zima, den a noc). Když

bylo slunečního záření málo a do žní daleko, zemědělci unavení, sýpky prázdné, výběřčí daní nečinní, vojáci zemdlení, tak ani králové nepomýšleli na vojenskou výpravu. Když ale počasí přálo, žeň byla bohatá, sýpky plné, výběřčí úspěšní, tak vojáci vyleštili meče, král svolal poradce a chystal další invazi. Všechno záviselo na sluneční energii uložené v obilí, rýži a bramborách.

Tajemství kuchyňského hrnce

Den co den, celá tisíciletí, měli lidé před očima největší vynález v dějinách výroby energie, a nikdo si ho nevšiml. Pokaždé, když na kamnech vzkypěla voda v konvici na čaj nebo v hrnci s masem, poskočila poklička. Tepelná energie se přeměnila v pohyb, ale lidé si všimli jen nepříjemnosti, kterou způsobila vyteklá vařící voda. Nikoho nenapadlo, že by se ten zvláštní jev dal využít.

Upozornil na něj teprve vynález střelného prachu v Číně v devátém století. Tam, jak známo, jej používali jen na ohňostroje. Střelné zbraně se začaly rozvíjet mnohem později a je možné, že nějaký výrobce petard, když drtil střelný prach v hmoždíři a při výbuchu na něj vyletěla palička, princip objevil. Přesto ale do vzniku prvních účinných děl uběhlo šest století.

Představa, že by bylo možné převést teplo na pohyb, se však i nadále zdála tak nepřírozená, že trvalo ještě tři sta let, než se zjistilo, jak využít teplo k přemístování předmětů. Nová technologie se zrodila v britských uhelných dolech, a to v době, kdy s rostoucím počtem obyvatel ustoupily lesy domům a polím a o dřevo začala být nouze. Akutní nedostatek nahradilo uhlí. Protože se však doly často nacházely v mokřadech, do šachet prosakovala voda a zaplavovala šachty.

Tento problém bylo nutno řešit. Kolem roku 1700 se začal v britských dolech rozléhat podivný rachot. Ten hluk, první předzvěst průmyslové revoluce, byl stále hlasitější a za několik desetiletí se už s ohlušujícím duněním rozezněl po celém západním světě. Vydával ho parní stroj.

Existují nejrůznější parní stroje, ale všechny se zakládají na jednom. Vařící voda vytvoří páru, ta se rozpíná, stlačí píst a všechno, co je na něj napojené, se dá do pohybu. Jak jednoduché: teplo se proměnilo v pohyb. V dolech osmnáctého století poháněly písky pumpu na čerpání vody z šachet. První parní stroje byly sice nevykonné a na přečerpání vody bylo zapotřebí velkého množství uhlí, to ale nevadilo. Bylo po ruce a bylo ho dost.

V průběhu následujících desetiletí britští podnikatelé parní stroj zdokonalili a připojili ke tkalcovským stavům a žentourům. V textilním průmyslu vypukla revoluce. Výroba látek astronomicky vzrostla a Británie se takřka přes noc stala dílnou světa. Jakmile začal být parní stroj používán mimo doly, způsobil senzaci. Jestliže spalováním uhlí lze uvést do pohybu tkalcovský stav, proč ne i něco jiného?

V roce 1825 neznámý britský inženýr připojil k parnímu stroji vozíky s uhlím a postavil soupravu na železnou kolej. První vlak s parní lokomotivou v dějinách se rozjel na dvacetikilometrovou cestu do nejbližšího přístavu. Proč ale vozit jen uhlí? Proč nepřevážovat i jiné zboží, nebo dokonce lidi? A tak byla 15. září 1825 mezi Liverpoolem a Manchesterem uvedena do provozu první trať na světě. Pára dokázala nejen pumpovat vodu a rozhýbat tkalcovské stavy, ale uvezla i dlouhý vlak s pasažéry. O pouhých dvacet let později už měla Británie tisíce kilometrů železnic.⁹⁴

Od té chvíle byli vynálezci představou, že stroje přetvoří každý druh energie na nějaký jiný, přímo posedlí. Stačí jen vymyslet tu správnou mašinu.

Když si fyzikové uvědomili, jak úžasnou energii skrývají atomy, a začali přemýšlet, jak ji uvolnit, byla cesta k elektřině,

ponorkám a likvidaci celých měst nastoupena. Mezi čínským vynálezem střelného prachu a tureckými děly, která rozstřílela hradby Cařihradu, uběhlo šest století, ale Einsteinův objev, že je hmota proměnlivá s energií ($E=mc^2$), dělilo od atomových bomb nad Hirošimou a Nagasaki jen čtyřicet let. Vzápětí po celém světě začaly růst jaderné elektrárny jako houby po dešti.

A co teprve způsobil spalovací motor, když během jedné generace od základů proměnil dopravu a z pohonné hmoty učinil nástroj politické moci! Ropa byla sice už tisíce let známá a časem se začala používat například na mazání os a náprav, ale až do doby před sto lety nikoho nenapadlo, že by mohla sloužit i k něčemu jinému. Představa, že jednou budou lidé kvůli ní prolévat krev, by byla zcela absurdní. Války se vedly o území, zlato, vzácné koření nebo otroky.

Ještě pozoruhodnější byl monumentální vzestup elektřiny. Před dvěma sty lety neměla žádný význam – užívala se nanejvýš k tajupným vědeckým pokusům nebo na laciné pouťové triky. Stačilo však několik vynálezů a stal se z ní univerzální džin v láhvi. Poslouchá totiž na slovo: tiskne knihy a šije šaty, udržuje zeleninu čerstvou a zmrzlinu ledovou, vaří a peče, popravuje zločince, zaznamenává myšlenky, zachycuje úsměvy a baví nás nekonečnými televizními programy. Téměř nikdo úplně nechápe, jak to dělá, ale nikdo si už život bez ní nedovede představit.

Záplava energie

V srdci průmyslové revoluce se skrývá tajemství přeměny energie. Prozrazuje nám, že máme k dispozici nekonečné množství energie, lépe řečeno, že jediným omezením je naše neznalost. Každých několik desítek let objevujeme nový zdroj energie a množství, které máme k dispozici, neustále roste.

Proč se ale tolik lidí obává, že nám jednou nebude energie stačit? Proč kdekdo straší, že vyčerpáme fosilní paliva a budeme se muset vrátit do pravěku? Energie světu přece vůbec nechybí. Co nám chybí, jsou jen znalosti, jak ji proměnit k vlastnímu užitku. Množství energie uložené v zásobách fosilních paliv na světě je ve srovnání s denní dávkou slunečních paprsků naprosto zanedbatelné. A to na zemský povrch dopadá jen zlomek sluneční energie, ale i tak je to 3 766 800 exajoulů ročně (1 J je práce, kterou vykoná síla 1 N působící po dráze 1 m ve směru pohybu; 1 exajoule je 10^{18} joulů).⁹⁵ Všechny rostliny na světě zachytí fotosyntézou zhruba jen 3 000 exajoulů,⁹⁶ veškerá lidská aktivita a průmysl ročně spotřebují asi 500 exajoulů, čili tolik, kolik nám Slunce zadarmo pošle za pouhých 90 minut.⁹⁷ A to mluvíme jen o energii solární; ještě je tu jaderná a gravitační (za přílivu a odlivu přitažlivá síla Měsíce působí na oceány).

Až do nástupu průmyslu bylo nutné získat většinu energie z vegetace. Její rezervoár v zeleni přibývá o 3000 exajoulů ročně, ale ať se lidé snažili, jak chtěli, možnosti měli velmi omezené. Teprve za průmyslové revoluce jsme si uvědomili,

jak ohromný je oceán energie, na jehož břehu se nacházíme. Obsahuje biliony exajoulů, které čekají na využití. Stačí jen vynalézt výkonnější čerpadla.

* * *

Spoutání energie vyřešilo i další problém, který brzdil hospodářský růst, a sice nedostatek surovin. Jakmile byla k dispozici levná síla, bylo možné využívat dosud nedostupná ložiska (železnou rudu v sibiřské tajze) a přepravovat suroviny z odlehlých oblastí (australskou vlnu). Vědecký pokrok vedl k vynálezu zcela nových látek, jako plastů, a k objevu nových přírodních materiálů, jako silikonu a hliníku.

Ve 20. letech 19. století byl objeven hliník, ale oddělit tento kov z rudy v použitelné formě bylo velmi složité a nákladné, takže po celá desetiletí byl dražší než zlato. Na banketu francouzského císaře Napoleona III. byly pro nejváženější hosty rezervovány hliníkové příbory – méně významní návštěvníci se museli spokojit se zlatem.⁹⁸ Na konci 19. století už chemikové objevili novou technologii tavení rudy a dnes se ho vyrábí přes 30 milionů tun ročně. Napoleon III. by byl nepochybně překvapen, kdyby viděl, jak si potomci jeho poddaných balí svačiny do hliníkové fólie na jedno použití.

Před dvěma tisíci lety si lidé ve Středomoří potírali suchou pokožku drahým olivovým olejem. Dnes stačí vymáčknout z tuby trochu krému.

Zde je seznam přísad levného krému na ruce, který jsem si nedávno koupil:

deionizovaná voda, kyselina stearová, glycerin, trikapryl / glycerylester kyseliny kaprinové, propylenglykol, isopropylester kyseliny myristové, výtazek z kořene ženšenu pravého, aromatické látky, cetylalkohol, dimetikon, výtazek z listů medvědice lékařské, askorbyl fosfát hořečnatý, imidazolidinyl urea, metylparaben, kafr, propylparaben, lyral, hydroxycitronellal, linalool, butylfenyl methylpropional, citronellol, limonen, geraniol.

Téměř všechny uvedené přísady byly objeveny nebo syntetizovány teprve v posledních dvou stech letech.

Za první světové války byla na Německo uvalena blokáda, která způsobila nedostatek surovin, především ledku, což je nepostradatelná součást střelného prachu a výbušnin. Těžil se především v Chile a v Indii. Mohl jej sice nahradit čpavek, ale jeho výroba byla příliš drahá. Němci však měli štěstí, protože jejich židovský spoluobčan Fritz Haber objevil v roce 1908 nový výrobní postup, takže se čpavek dal vyrábět v podstatě ze vzduchu. Když vypukla válka, mohli Němci vyrábět výbušniny, v nichž byl jednou z hlavních složek vzduch. Někteří znalci se domnívají, že nebýt jeho technologie, Německo by prohrálo dávno před listopadem 1918.⁹⁹ Haber se také zasloužil o použití jedovatých plynů na bojišti a obdržel Nobelovu cenu (1918). Za chemii, nikoli za mír.

Život na běžícím pásu

Průmyslová revoluce vedla k nebývalému rozmachu lidské činnosti, protože poskytla lidstvu nevidané množství levné energie i surovin. Kupodivu největší rozvoj zaznamenalo zemědělství. Většinou nám při představě industrializace vytanou na mysli dýmající továrny a horníci fárající do dolů. Není to zcela přesné, protože průmyslová revoluce zahájila především druhou revoluci v zemědělství.

Za poslední dvě století se zemědělství pod vlivem průmyslu radikálně měnilo. Zemědělské stroje, zejména traktory, nahradily svaly, umělá hnojiva a pesticidy zvýšily výnos polí, arzenál hormonů a léčiv masivně zvedl produkci masa. Mrazicí boxy, lodní a letecká doprava umožňují skladování a přepravu potravin z jednoho konce světa na druhý. Evropané běžně konzumují čerstvé argentinské hovězí a japonské suši.

Mechanizace zemědělství hluboce proměnila svět zvířat a rostlin. Zhruba od vzniku humanistického náboženství, jež uctívá nového boha *Homo sapiens*, přestává člověk vnímat zemědělská zvířata jako živá stvoření s pocity bolesti nebo nepohodlí a chová se k nim, jako by to byly stroje. Dobytek i drůbež rozmnožujeme v zemědělských továrnách a vykrmujeme podle diktátu masného průmyslu. Zvířata přežívají v soukolí ohromného běžícího pásu jako jeho součástky a délku i kvalitu jejich života určuje zisk nebo ztráta. Průmysl se je pochopitelně snaží udržet zdravá a dobře krmená, ale nemá důvod zajímat se o jejich sociální

a psychické potřeby, kromě takových, jež přímo ovlivňují výrobu.

Nemají snad slepice své potřeby a instinkty – zkoumat okolí, hledat potravu, bojovat o postavení v hejnu a čistit se? Výrobci vajec je však většinou zamykají, někdy i po čtyřech, do malých klecí, takže na každou zbývá jen pár centimetrů plochy. Mají dostatek potravy, ale nemohou si chránit vlastní území, dokonce ani roztáhnout křídla. V tak omezeném prostoru nemohou vůbec nic.

Velmi inteligentní a zvědaví savci jsou prasata, která se mohou směle srovnávat i s primáty. V průmyslových vepřínkách však bývá kojící prasnice zavírána do klece tak malé, že se v ní nemůže ani otočit (natož chodit nebo hledat potravu), a po vrhu je čtyři týdny zavřená, než jí selata odeberou a znovu ji oplodní.

Krávy většinou přežívají v těsné ohradě, kde stojí, leží a spí ve vlastních výkalech, potravu, hormony a léky doručí stroj a jiný automat je každé čtyři hodiny dojí. Dojnice je v tomto soukolí zredukována na tlamu, přijímající potraviny, a vemenno, vyrábějící produkt. Když zacházíme se živými tvory, kteří mají svůj vlastní citový svět, jako by to byly pouhé stroje, působíme jim nejen fyzické nepohodlí, ale vyvoláváme u nich i stres a psychickou frustraci.¹⁰⁰ Jednou možná zjistíme, že to není dobré ani pro nás.

Stejně jako novodobé otrokářství nevzniklo z nenávisti vůči Afričanům, ani moderní výrobu masa nevede nějaká nevráživost. V obou případech jde o lhostejnost. Konzument vajec, mléka a masa se málokdy zamyslí nad osudem kuřat, skotu nebo prasat a často slyšíme, že se zvířata od strojů ani moc neliší, nevnímají a necítí, a proto nemohou trpět. Je velkou

ironií, že vědní obory, které vyvíjejí stroje na mléko a na vejce, také zcela přesvědčivě prokázaly, že savci i ptáci mají složitou senzoryckou soustavu a pociťují emoce. Trpí nejen tělesnou bolestí, ale i citovým stresem.

Evoluční psychologie prokázala, že emocionální a společenské potřeby zdomácnělých zvířat se rozvinuly ve volné přírodě, protože byly nepostradatelné pro přežití a rozmnožování. Divoký tur musel umět navázat vztah s krávkami a býky, jinak by nepřežil. Aby se takové základní dovednosti naučil, vyvinul se u telat – stejně jako u všech mláďat společenských zvířat – silný sklon k hravosti, protože takto si savci osvojují své sociální návyky. Evolucí také vzniklo silné pouto na matku, na jejímž mléku a péči je tele závislé.

Co se stane, když farmář vezme mladou jalovici, oddělí ji od matky, zavře do těsné ohrady, poskytne jí potravu, vodu a očkování, a jakmile jalovice dospěje, oplodní ji býčím spermatem? Z vnějšího pohledu nepotřebuje tele k přežití a rozmnožování ani pouto s matkou, ani společnost telat, ale z vnitřního popudu po matce stále touží a chce si hrát s vrstevníky. Nemůže-li, zákonitě trpí. Potřeba, která vznikla ve volné přírodě, nezaniká jen proto, že není nezbytná pro přežití. Taková je základní poučka evoluční psychologie. Starat se jen o materiální potřeby zvířat, ale nebrat ohled na jejich potřeby psychické, je také lidská tragédie.

Už v 50. letech 20. století prokázal americký psycholog Harry Harlow na pokusech s opicemi, co to znamená. Několik hodin po narození oddělil novorozené opičky od matek a vychovával je v kleci, kde se o ně staraly neživé „náhradní matky“. Harlow dal do každé klece dvě atrapy. Jedna byla drátěná a měla láhev s mlékem, které mládě mohlo samo sát.

Druhá byla ze dřeva potaženého látkou a vypadala trochu jako opičí matka, ale láhev neměla. Předpokládal, že mláďata dají přednost drátěné matce a o neužitečnou látkovou se zajímat nebudou.

K jeho údivu však opičí mláďata dávala přednost látkové matce a většinu času trávila s ní. Když byly obě atrapy umístěny vedle sebe, opičky se látkové matky držely, přestože pily mléko matky drátěné. Harlowa napadlo, jestli jim není zima, a umístil do drátěné atrapy žárovku, která vyzařovala teplo. Kromě těch nejmladších se ale všechna mláďata i nadále držela látkové matky.

Další výzkum ukázal, že z Harlowových siroteků i při veškeré materiální péči vyrostli emocionální deprivanti. Nedokázali se začlenit do opičího společenství ani komunikovat s ostatními druhy, trpěli úzkostí a výbuchy agresivity. Nepochybný důkaz, že opice mají nezanedbatelné psychické potřeby a tužby, a pokud ty nejsou naplněny, velice trpí. Řada pozdějších studií prokázala, že se to vztahuje nejen na opice, ale i na savce a ptáky. V současnosti jsou však miliardy zemědělských zvířat podrobena stejnému experimentu jako Harlowovy opice – jejich mláďata jsou vykrmována v izolaci¹⁰¹ od svých matek. Stala se součástí mechanizované výrobní linky a zhruba 10 miliard ročně jich je usmrceno. Průmyslová metoda výrazně zvýšila růst zemědělské i živočišné výroby a stala se základem současného socioekonomického řádu. Až do nástupu industrializace v zemědělství byla většina vypěstovaných potravin „promrhána“, protože ji spotřebovali sami zemědělci a zvířata. Přebytek, který živil řemeslníky, klér a úředníky, byl malý, takže se téměř 90 procent lidí věnovalo zemědělství. Od té doby počet farmářů stále klesá, a přesto jsou schopni uživit

rostoucí armádu úředníků a dělníků. Ve Spojených státech se dnes zemědělstvím živí jen 2 procenta obyvatel¹⁰² a nejenže stačí nakrmit třisetmilionovou Ameriku, ale jsou schopni dokonce polovinu produkce vyvážet. Bez průmyslového zemědělství by k průmyslové revoluci nikdy nedošlo, v továrnách a kancelářích by chyběly ruce a mozky.

Jakmile továrny a kanceláře začaly zaměstnávat většinu lidí osvobozených od práce na poli, svět zaplavilo nevídané množství výrobků. Vyrábíme více oceli, šijeme více šatstva a stavíme více kancelářských budov než kdy předtím. Průmysl chrlí donedávna nepředstavitelné výrobky, jako žárovky, mobilní telefony, fotoaparáty a myčky na nádobí. Poprvé v dějinách lidstva nabídka masivně převyšuje poptávku. Vznikl však nový problém. Kdo to všechno koupí?

Věk konzumu

Má-li kapitalistické hospodářství přežít, musí neustále zvyšovat výrobu, stejně jako musí žralok neustále plavat, aby se neudusil. Nestací ale jen vyrábět. Někdo musí zboží kupovat, aby průmyslníci a investoři nezbankrotovali. A proto vzniklo nové smýšlení, jakási etika konzumerismu, aby lidé kupovali každou novinku, která přijde na trh.

Protože většina lidí v dějinách žila v nedostatku, šetrnost a střídmost byly vysoce ceněné vlastnosti. Puritáni a Spartané jsou toho dobrým příkladem. Správná hospodyně nevyhazuje jídlo a na kalhoty dá raději záplatu, než by koupila nové. Jen králové a šlechta si dovolili morálku hospodárnosti porušovat a dávat svůj majetek na odiv.

Konzumerismus považuje co největší spotřebu za věc dobrou. Vybízí nás, abychom si dopřáli, rozmazlovali se, a dokonce se přílišným pitím a jídlem pomalu zabíjeli. Šetrnost je považována za nemoc, která by se měla léčit. Chcete-li zjistit, jak vypadá konzumní propaganda, nemusíte chodit daleko. Stačí, když se podíváte na zadní stranu krabice od cereálií. Příkládám text z obalu mých oblíbených snídaňových lupínků izraelské společnosti Telma:

Musíte si občas trochu dopřát. Přicházejí chvíle, kdy potřebujete více energie. Někdy si musíte hlídat váhu, ale někdy vás přepadne chuť na něco malého, a to hned. Telma nabízí široký výběr chutných cereálií jen pro vás. Pochoutky, kterých nebudete litovat.

Na stejném obalu je reklama na další cereálie pod názvem Health Treats čili zdravá pochoutka:

V Health Treats se snoubí obilniny, ovoce a ořechy, jedinečná kombinace chuti, potěšení a zdraví. Naši zdravou pochoutku si můžete dopřát i během dne. Dobrota se skvělou chutí, kterou budete chtít víc a víc.

Ještě donedávna by většinu lidí takový text přímo odpudil. Považovali by jej za sobecký, dekadentní a nemorální. Konzumerismus s pomocí populární psychologie („Jdi do toho! Dopřej si!“) tvrdě pracuje, aby nás přesvědčil, že nám požitkářství svědčí a šetrnost je sebemrskácká.

Podarilo se, a stali jsme se dobrými konzumenty. Kupujeme si předměty, které nepotřebujeme a o kterých jsme ještě včera neměli ani tušení. Výrobci záměrně přicházejí s produkty na krátkodobé použití a vymýšlejí nové a zbytečné obměny zcela vyhovujících modelů, které bychom si měli koupit, abychom drželi krok s dobou.

Nákup se stal zábavou a zboží určuje vztah mezi členy rodiny, manžely a přáteli. Náboženské svátky jako Vánoce se staly oslavou konzumu. V Americe se dokonce Den obětí války, původně míněný jako slavnostní upomínka na padlé vojáky, stal příležitostí k nabídce mimořádných slev. Lidé jej oslavují nakupováním, jako by si chtěli dokázat, že obhájci svobody nepadli marně.

Nejviditelnější je konzumerismus v obchodu s potravinami. Tradiční zemědělské společenství žilo v neustálé obavě z hladu. Ve světě přebytku je hlavním zdravotním problémem obezita. Chudí lidé, kteří se ládují pizzami a hamburgery, trpí

tloušťkou dokonce častěji než bohatí, kteří si mohou dopřát bio saláty a ovocné šťávy. Američané utratí za diety každoročně víc, než by stačilo k nasycení všech hladovějících na světě. Konzumerismus tak vyhrává na celé čáře, protože lidé nákup potravin neomezují, přejídají se, a ještě si kupují drahé dietní přípravky. K hospodářskému růstu tedy přispívají dvakrát.

* * *

Jak se dá skloubit konzumerismus s kapitalistickou etikou, která praví, že zisk se nesmí promrhat, ale investovat do výroby? Snadno. Stejně jako vždy i dnes existuje rozdíl mezi elitou a ostatními občany. Ve středověké Evropě utrácela šlechta za okázalý luxus, zatímco vesničané žili střídme a šetřili každý groš. Dnes je to naopak. Bohatí lidé uvážlivě spravují svůj majetek i investice, a ti méně zámožní se zadlužují nákupy aut a televizorů, které ani nepotřebují.

Kapitalismus a konzumerismus jsou dvě strany stejné mince, spojení dvou přikázání. Zásadou bohatých je „Investuj!“ zásadou ostatních je „Nakupuj!“

Kapitalisticko-konzumeristická etika je převratná ještě v jednom dalším ohledu. Ta stará náboženská etika nutila věřící, aby na sobě tvrdě pracovali. Slibovala ráj, ale jen pod podmínkou tolerance a soucitu s bližním a jenom v případě, že překonají své sobecké návyky a hněv. Většina lidí takovým požadavkům nedostála a dějiny jsou jen smutným příběhem o skvělých příkladech, které málokdo následoval. Většina křesťanů nežije jako Ježíš, buddhisté se nedokázali zbavit svých tužeb jako Buddha a konfuciáni by přivedli i samotného Konfucia k zuřivosti.

Ideály kapitalismu a konzumerismu však většina lidí úspěšně naplňuje. Nový životní styl slibuje ráj, ovšem pod podmínkou, že boháči zůstanou lakotní a budou se věnovat jen vydělávání peněz, a ostatní podlehnou svodům a choutkám a budou více nakupovat. Je to první náboženství v dějinách, jehož přívrženci plní, co se po nich žádá. A jak poznáme, že nás opravdu čeká ráj? Viděli jsme to v televizi.

PERMANENTNÍ REVOLUCE

Průmyslová revoluce otevřela cestu k transformaci energie a k masové výrobě zboží, takže osvobodila lidstvo ze závislosti na životním prostředí. Člověk vykácel lesy, odvodnil močály, přehradil řeky, zaplavil louky, položil miliony kilometrů železničních kolejí i silnic a vystavěl města, která se pnou do nevídané výšky. Revoluční proměna světa měla lépe sloužit *Homo sapiens*, ale příroda od té doby trpí a živočišné druhy rychle vymírají. Z naší zelené a modré planety se stává nákupní středisko z betonu a plastu.

Sedm miliard lidí už dnes žije na Zemi, a kdybychom je všechny dali na váhu, ukázala by 300 milionů tun. Kdybychom ale přidali všechna chovná zvířata, krávy, prasata, ovce a slepice, přibylo by dalších 700 milionů tun. Zato váha všech velkých volně žijících zvířat, od dikobrazů a tučňáků až po slony a velryby, by nepřesáhla 100 milionů tun. Dětské knížky, pohádky a televizní programy jsou sice plné žiraf, vlků a šimpanzů, ale v přírodě jich žije už jen poskrovnu: žiraf 80 000, vlků obecných 200 000, šimpanzů 250 000. Chováme ale 1,5 miliardy kusů skotu, doma máme 400 milionů psů a jsou nás miliardy.

Homo sapiens dobyl svět.¹⁰³

Značné poškození životního prostředí a nedostatek surovin jsou samozřejmě dvě různé věci. Ve skutečnosti zdrojů, které lidstvo umí využít, stále přibývá a tento vývoj bude pravděpodobně pokračovat. Katastrofická prorocství o vyčerpání surovin se zřejmě mýlí, ale obavy z trvalého poškození planetárního ekosystému jsou zcela oprávněné. Na objev ještě čekají naleziště nových materiálů a zdroje energie, ale člověk ničí poslední oázy volné přírody a vyhubí možná většinu živočišných druhů. Poraněná příroda by mohla ohrozit i samo přežití Sapiens. V důsledku globálního oteplování, zvyšujících se hladin oceánů a masivního znečištění by se životní podmínky na Zemi mohly velmi zhoršit a lidstvo by muselo vynaložit nesmírné úsilí, aby zvládlo přírodní katastrofy, které si svou činností přivodilo. Věda a technika nám sice umožňují krotit sílu přírody a přizpůsobit ekosystém lidským potřebám a zálibám, ale právě tím vznikají nebezpečné vedlejší účinky. Pokusy zvládnout přírodu drastickou manipulací mohou vést k ještě většímu chaosu.

Často se mluví o ničení přírody. Nejde však o likvidaci, jde o proměnu. Přírodu nelze zničit. Když před pětadesáti miliony let vyhubil asteroid dinosaury, vytvořil zároveň podmínky pro rozvoj savců. Dnes hubí lidstvo jeden živočišný druh za druhým a možná zničí i samo sebe, ale některým živočichům nové podmínky náramně vyhovují. Krysy a švábi si vedou velmi dobře a nejspíš by vylezli i z doutnajících sutin nukleárního Armagedonu a množili se vesele dál. Za 65 milionů let možná zhodnotí inteligentní krysy devastaci způsobenou člověkem a pocítí podobnou vděčnost jako my, když si připomeneme dávný meteorit, jenž ukončil nadvládu dinosaurů a vytvořil podmínky, z nichž jsme vzešli.

Poplašné zvěsti o nadcházejícím konci lidstva jsou však poněkud předčasné. Od nástupu průmyslové revoluce si vedeme stále lépe. V roce 1700 byla planeta domovem 700 milionů lidí, v roce 1800 nás bylo 950 milionů, do roku 1900 se počet bezmála zdvojnásobil na 1,6 miliardy, v roce 2000 už bylo miliard 6 a dnes žije na Zemi více než 7 miliard *Homo sapiens*.

Diktát hodin

Člověk už dávno není hříčkou přírody, musel se ale podřídit tvrdému diktátu vlastního průmyslu a státu. Průmyslová revoluce také zahájila dlouhou řadu experimentů sociálního inženýrství a přinesla mnoho neplánovaných změn v každodenním životě a v lidské mentalitě. Typickým příkladem je náhrada tradičního rytmu venkova přesným a jednotným rytmem průmyslu.

V tradiční zemědělské pospolitosti určoval čas koloběh ročních období a střídání dne a noci. Lidé neuměli měřit čas a ani je to příliš nezajímalo. Život běžel bez hodin a bez jízdního řádu. Řídil se sluncem na obloze a růstem rostlin. Neexistoval jednotný pracovní den a náplň práce určovalo roční období. Zemědělci věděli, jak vysoko je slunce, úzkostlivě čekali na déšť a na dobu sklizně, ale nevěděli, kolik je hodin a někdy ani který je rok. Kdyby se ve středověké vesnici objevil cestovatel v čase a chtěl vědět, kolikátého je, byl by vesničan otázkou podivného cizince zmaten stejně jako jeho vzhledem.

Moderní průmysl se na rozdíl od středověkých zemědělců a řemeslníků o výšku slunce nad obzorem ani o roční dobu nezajímá, protože vyžaduje soustavnou dochvilnost a pravidelnost. Středověký švec šil boty od podrážky až po přezku sám, a když práci přerušil, mohl pak snadno pokračovat. V továrně se ale boty vyrábějí na montážní lince a dělník obsluhuje stroj, který vyrábí jen jednu část boty. Tu postoupí

dalšímu stroji, a kdyby se opozdil, zdržel by celý provoz. Aby k tomu nedocházelo, musí se všichni řídit stejným časem a přicházet do práce zároveň. Dělníci mají přestávku na oběd, ať jsou hladoví, nebo sytí, a odcházejí, až když siréna oznámí konec směny.

Průmyslová revoluce zavedla také časový plán a montážní lince přizpůsobila veškerou lidskou činnost. Jakmile továrny zavedly pevnou pracovní dobu, začaly se hodinami řídit i školy, po nich následovaly nemocnice, státní úřady a obchody. Čas začal panovat i tam, kde pásy a stroje nebyly. Která hospoda by nechtěla mít otevřeno po pracovní směně továrny?

Zásadní vliv na společnost mělo zavedení jízdního řádu ve veřejné dopravě. Protože dělníci začínali práci v osm hodin, vlak nebo autobus musel dorazit k branám továrny nejpozději v 7.55. Kdyby se jen o několik minut zpozdil, klesla by výroba a opozdilci by mohli být propuštěni. V roce 1784 začaly v Británii jezdit dostavníky pravidelně podle jízdního řádu, ten ale uváděl jen čas odjezdu, ale nikoli příjezdu. Všechna města totiž měla vlastní čas, který se od londýnského lišil někdy až o půl hodiny. Když bylo v Londýně 12.00, v Liverpoolu mohlo být 12.20 a v Canterbury 11.50, a protože neexistovaly telefony, rozhlas ani rychlíky, nikdo o tom nevěděl a nikomu to nevadilo.¹⁰⁴

První vlak určený pro veřejnost začal přepravovat cestující mezi Liverpoolem a Manchesterem v roce 1830 a už za deset let nato vznikl první jízdní řád. Protože vlaky jezdily rychleji než dostavníky, rozdílné místní časy začaly působit zmatek. V roce 1847 daly britské železniční společnosti hlavy dohromady a vyhlásily jednotný jízdní řád podle časomíry greenwichské observatoře. V roce 1880 podnikla vláda nevídaný

krok a uzákonila, že všechny jízdní řády se musí podřídit greenwichskému času. Stát poprvé v dějinách přijal jednotný čas a přinutil obyvatele, aby se řídili centrálními hodinami, nikoli místním časem nebo východem a západem slunce.

Byl to počátek celosvětové sítě jízdních řádů, které jsou dnes seřízeny na setinu vteřiny. Moderní sdělovací prostředky, rozhlas a později televize, se nejen přizpůsobily, ale staly se přímo stoupenci a posly časomíry. Jedna z prvních informací, kterou rádio vysílalo, byl přesný čas. Legračním pípáním upozorňovalo i ty nejodlehlejší osady a lodě na moři, aby si seřídily hodinky. Zprávy, které rozhlasové stanice začaly vysílat každou celou hodinu, dodnes začínají hlášením přesného času a nezměnila to ani válka. Zprávy BBC do okupované Evropy ohlašoval každou hodinu magický zvuk svobody, živě vysílané odbíjení Big Benu. Důmyslní němečtí fyzikové dokonce dokázali z nepatrných odlišností úderů zvonu určit londýnské počasí a poskytnout svému letectvu velmi cennou informaci. Když to britská tajná služba zjistila, bylo živé vysílání nahrazeno nahrávkou.

Jízdní řád a pevnou pracovní dobu umožnily levné, přesné a přenosné hodinky. V asyrských, sásánovských nebo inckých městech se nacházelo jen několik slunečních hodin, ve středověkých městech Evropy bývaly v chodu dokonce jen jedny – orloj na věži hlavního náměstí. Čas na orloji nebyl nijak přesný, ale tehdy to nikomu nevadilo. Dnes má každá rodina hodin víc než celé středověké království. Chceme-li zjistit čas, můžeme se podívat na náramkové hodinky, na mobil, na budík u postele, na nástěnné hodiny v kuchyni, na displej mikrovlnné trouby, na televizi, přehrávač DVD anebo na obrazovku počítače. Vynaložené úsilí je nepatrné.

Většina lidí se na hodiny dívá mnohokrát denně, protože téměř veškerá práce musí být na čas. Budík nás probudí v 7.00, zmraženou bagetu si v mikrovlnce ohřejeme za 50 vteřin, zuby si čistíme 3 minuty, tramvaj jede v 7.40. Po práci spěcháme do fitcentra samozřejmě na čas a po odcvičené půlhodině míříme na sedmou domů k televizi, abychom stihli zprávy. Při sledování nás budou pravidelně rušit reklamy (1000 dolarů za vteřinu) a nakonec se vydáme za psychiatrem, který naše žbrblání o stísňených pocitech omezí na standardních 45 minut.

* * *

Průmyslovou revolucí byly zahájeny převratné společenské změny, nejen zavedení standardního času. Je to počátek gigantického rozvoje měst, zániku selského stavu, vzestupu a pádu průmyslového proletariátu, práv občanů, demokrati- zace, kultu mládeže a rozpadu patriarchátu.

A přece jsou všechny tyto převratné změny zanedbatelné v porovnání s největším sociálním zvratem, jaký kdy lidstvo potkal: rozpadla se rodina i místní komunita, zůstal jen stát a trh. Od nepaměti žil člověk v malém společenství, v němž většina příslušníků byla úzce provázána příbuzenskými vztahy. Nic na tom nezměnila kognitivní ani zemědělská revoluce. Rodiny a obce se spojily a vznikla města, království a říše, avšak rodina a místní společenství přetrvaly. Teprve průmyslová revoluce během dvou století tyto základní kameny soudržnosti rozvrátila. Téměř všechny tradiční funkce rodiny a komunity převzal stát a trh.

Rozpad rodiny a komunity

Až do nástupu průmyslové revoluce plynul život většiny lidí v rámci rodiny, příbuzenstva a úzce provázané místní komunity.* Lidé pracovali buď na rodinném majetku (na statku nebo v dílně), anebo pro své sousedy. Rodina poskytovala sociální podporu, zdravotní péči, vzdělání, stavební práce, fungovala jako odbory, důchodové zabezpečení, pojišťovna, rádio, televize, noviny, banka a do jisté míry nahrazovala i policii.

Rozvětvená rodina se postarala o staré a nemocné a děti plnily funkci dnešního důchodového zabezpečení. To rodina pomohla postavit dům, sháněla pro svého člena peníze, když chtěl otevřít obchod, a starala se o sirotky. I na sňatku měla svou účast – buď potenciálního ženicha nebo nevěstu přímo našla, nebo je alespoň prověřila. Vstupovala i do sporů se sousedy, a teprve když nějaké neštěstí, nemoc, bankrot nebo násilí byly nad její sílu, vložila se do situace místní komunita.

Ta nabízela pomoc podle místní tradice a poskytovala služby i protislужby výrazně odlišně od zákona nabídky a poptávky. Ve středověké obci pomohli sousedé opravit dům nebo pohlídat ovce a nečekali peněžitou odměnu. Věděli, že soused službu oplatí. Ani místní šlechtic za práci na stavbě hradu neplatil, ale místní věděli, že je ochrání. Venkovský život zahrnoval mnoho transakcí, ale málo plateb. Existovaly sice trhy, ale ty měly jen malý význam. Kupovalo se totiž jen

* Úzce provázanou komunitou se míní skupina lidí, kteří se znají navzájem a přežít jim pomáhá spolupráce a vzájemná pomoc.

deset procent předmětů a služeb, vzácné koření, některé látky a nástroje, občas bylo nezbytné najmout právníka či lékaře, ale většinu potřeb dokázala uspokojit rodina a sousedé.

Království a říše měly své úkoly – vedly války, stavěly silnice a paláce. Vladaři proto vybírali daně a občas rekrutovali vojáky nebo dělníky. Do každodenních záležitostí rodiny a komunity až na vzácné výjimky nezasahovali a vlastně ani nemohli. Tradiční zemědělské hospodářství nevytvářelo dostatečné přebytky, aby uživilo zástupy státních úředníků, policistů, sociálních pracovníků, učitelů a lékařů. Panovník nemohl financovat nemocnice a školy ani zavádět sociální podporu. Takové záležitosti musela zajistit rodina. A když už se vládce výjimečně pokusil ovlivnit život rolníků (jako za čínské dynastie Čching), nadělal z otců rodin a vesnických stařešinů vládní úředníky.

Některé oblasti byly natolik odlehlé a nepřístupné, že se vládce někdy vzdal i svých privilegií a výběr daní a trestání zločinců přenechal místním lidem. Osmanská říše povolila, aby se spravedlnost řídila krevní mstou, protože to bylo jednodušší než vydržovat policii. A dokud násilí nepřekročilo únosnou míru, ani sultán v Istanbulu, ani místní paša do lokálních záležitostí nezasahovali.

Za vlády čínské dynastie Ming (1368–1644) byl zaveden systém *pao-tia*. Deset rodin byla jedna *tia* a deset *tia* tvořilo jedno *pao*. Pokud člen určitého *pao* spáchal zločin, trest mohl dopadnout i na ostatní příslušníky skupiny, zvláště na stařešiny. *Pao* bylo také základním daňovým subjektem a jeho představení rozhodovali, jakým příspěvkem se má která rodina na dani podílet. Z pohledu říše měl takový systém řadu výhod, protože nebylo nutné zaměstnávat tisíce výběřčích daní, kteří by museli sledovat příjmy a výdaje každé rodiny. Tuto

roli plnili stařešinové vesnice, kteří dobře znali místní majetkové poměry a mohli daně vybírat i bez pomoci armády.

Mnoho států a království té doby v podstatě žilo z výpalného. Vládce byl *capo di tutti capi*, vybíral peníze za „ochranu“ a staral se, aby ostatní mafiánské syndikáty a místní gangsteři neškodili „jeho“ lidem.

Život v náručí rodiny a vesnice nebyl ovšem žádná selanka. Nátlak příbuzných a sousedů býval tvrdý a vztahy v úzké komunitě mnohdy napjaté a násilné, ale nebylo východiska. Přijít o rodinu řekněme v roce 1750 bylo, jako by člověk přestal existovat. Ztratil práci, možnost vzdělání, podporu v nemoci a v nouzi. Aby osamělý člověk přežil, musel si rychle najít náhradní rodinu nebo komunitu. Kdo odešel z domova, mohl v nejlepším případě získat služebné místo v jiné rodině, anebo se chlapani mohli nechat odvést a dívky čekat v nejhorším případě nevěstinec.

* * *

Uplynula pouhá dvě století a všechno se změnilo. Průmyslová revoluce a trh poskytly státu prostředky na výstavbu dopravní sítě a umožnily, aby najal zástupy úředníků, učitelů, policistů a sociálních pracovníků. Úsilí trhu a státu zprvu naráželo na odpor tradičních rodin a komunit, jež si zásah do vlastních záležitostí nechtěly nechat líbit. Rodiče ani hlavy komunit nechtěli, aby mladou generaci vychovával a indoktrinoval nacionalistický stát, aby byli chlapani povinně odváděni na vojnu a z dětí vyrůstal bezprizorní městský proletariát.

Postupně však moc trhu a státu posilovala a tradiční rodinné i komunitní vztahy slábly. Státní soudy a policie zastavily

krevní mstu, průmyslové zboží nahradilo tradiční místní výrobky, města lákala nejnovějšími vynálezy a módním oblečením. Aby však stát a trh zcela zlomily moc rodiny a komunity, přišly s nabídkou, která se nedala odmítnout: „Máte svobodnou vůli, stůjte si za svým. Nemusíte se ptát rodičů, koho si máte vzít, nepotřebujete jejich svolení. Najděte si práci, která vyhovuje vám, a na starostu se neohlížejte. Vyberte si, kde chcete žít, i když nebudete moci jít každou neděli k rodičům na oběd. Už nejste na nich a na vesnici závislí. My, stát a trh, vám všechno zajistíme – stravu, ubytování, vzdělání, zdraví, sociální podporu i zaměstnání. A ještě dostanete důchod, pojištění a budeme vás chránit.“

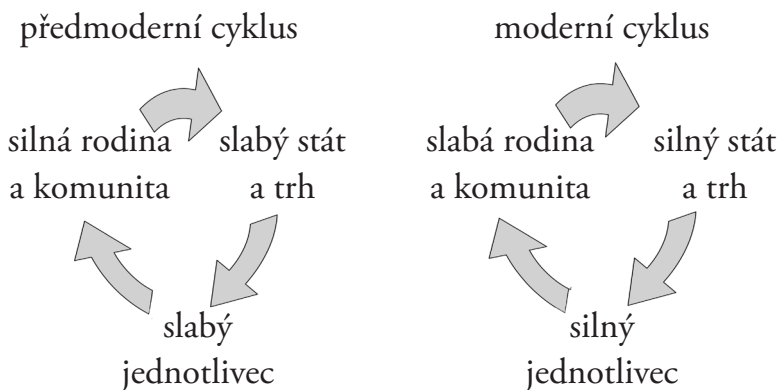
Romantická literatura často líčí jedince jako nezávislého člověka, který bojuje proti státu a trhu. Taková představa má se skutečností málo společného. Stát a trh jsou matkou i otcem individualismu. Trh poskytuje práci, pojištění a penzi, státní školy umožňují studium. Chceme-li podnikat, je tu banka a úvěr, chceme-li stavět, požádáme banku o hypotéku se státní daňovou úlevou nebo stavební spoření. Před násilím chrání policie, během nemoci zdravotní pojištění. Bude-li nejhůř, je tady státní sociální správa. A pokud na trhu dost vyděláme, můžeme si najmout zdravotní sestru, která se o nás postará s přívětivostí a péčí, jíž by se nám nedostalo ani od vlastních dětí. Finanční úřad s námi jedná jako s jednotlivci a nečeká, že budeme platit daně za souseda. I soudy v nás vidí jedince a netrestají za zločiny příbuzných.

Samostatnými osobami jsou dnes nejen dospělí muži, ale i ženy a děti. Ženy bývaly v dějinách považovány za majetek rodiny nebo komunity. V moderním státě mají svá práva a na rodinu či komunitu nemusejí brát ohled. Disponují

bankovním účtem, rozhodují, s kým budou žít i bez svatby, mohou se rozvést nebo zůstat samy.

Cena za osvobození jednotlivce je ale vysoká. Lidé dnes hořekují nad ztrátou stálých rodin i komunit, cítí odcižení a moc neosobního státu a trhu vnímají jako ohrožení. Ve společnosti, která je jen součtem odcizených jedinců, může stát a trh zasahovat do života občanů snadněji než v době, kdy existovaly soudržné rodiny a komunity. Jestliže se majitelé společného domu neshodnou ani na tom, kolik má kdo platit za úklid, jak by mohli vzdorovat státu?

Rodina a komunita versus stát a trh

Vztah mezi státem, trhem a občany je často plný napětí. Všichni se stále handrkují o vzájemná práva a povinnosti, všichni si stěžují, že stát a trh příliš berou, ale málo dávají. Trh může jednotlivce vykořisťovat a stát může armádu, policii a úřady používat k utlačování, nikoli k ochraně občanů. Je neuvěřitelné, že přes všechny tyto nedostatky společnost ještě funguje, ačkoli se tak radikálně liší od stabilního

společenského řádu, jenž existoval miliony let. Ten nás naučil žít a přemýšlet jako komunita, a přesto během pouhých dvou století jsme se stali odcizenými jedinci. Je to důkaz děsivé síly kultury.

* * *

Není to ale tak, že by rodina v moderní společnosti zcela zanikla. Většinu ekonomických a politických funkcí si sice přisvojil stát a trh, rodina však svým členům stále poskytuje emocionální oporu. Stará se o osobní potřeby, které stát a trh – alespoň prozatím – zajistit neumí. Jenže stát do chodu rodiny čím dál výrazněji zasahuje a trh ovlivňuje i náš milostný a sexuální život. Zatímco kdysi hledala pro děti vhodné partnery rodina, dnes převzal tuto roli trh, který nám předvádí své představy a návrhy plné romantiky a za tučný poplatek je pomáhá uskutečňovat. Bývalo zvykem, že se ženich a nevěsta setkali v obývacím pokoji a otcové novomanželů mezi sebou dohodli finanční závazky. Dnes se námluvy odehrávají v barech nebo kavárnách a peníze putují od snoubenců do kasy podniku. A jaké částky dnes plynou pod diktátem módy na bankovní konta oděvních obchodů, majitelů fitcenter, dietních poradců, kosmetických salonů a plastických chirurgů, aby se člověk toužící po lásce co nejvíce přiblížil tržnímu ideálu krásy!

Stát však má i nadále zájem o rodinné poměry a bdělým okem hlídá vztah mezi rodiči a dětmi. Rodiče mají povinnost posílat děti do školy, kde je vzdělává stát. Pokud tak rodiče nečiní nebo děti týrají, může je stát nechat uvěznit a děti umístit v náhradní rodině. Představa, že by stát mohl rodičům bránit

bít nebo ponižovat děti, byla až donedávna považována za absurdní a neproveditelnou. Právo rodiny bylo posvátné a úcta i poslušnost vůči rodičům patřily mezi základní hodnoty civilizace. Rodiče mohli s dětmi nakládat podle vlastní úvahy, směli i zabít nechtěného či neduživého novorozence, prodat potomka do otroctví nebo provdat dceru za muže dvakrát staršího. Dnes je rodičovská autorita na ústupu, dospívající mládež rodiče neposlouchá a rodičům se kladou za vinu téměř všechny životní nezdary. Matka a otec mají ve freudovské soudní síni asi takovou šanci na osvobozující rozsudek, jako měl obžalovaný ve vykonstruovaném stalinistickém procesu.

Imaginární společenství

Stejně jako rodina ani komunita nemizí z našeho světa bez náhražky. Stát a trh se snaží vytvořit pocit sounáležitosti imaginární společnosti a vybudovat mezi miliony cizích lidí vazby, které mají sloužit národním a komerčním zájmům. V takové společnosti se sice lidé doopravdy neznají, ale mají pocit, že k sobě patří. Nejde o žádný nový vynález. Království, říše a církve působily jako imaginární komunity tisíce let. Ve starověké Číně se lidé považovali za členy jedné velké rodiny, jejíž hlavou byl císař. Miliony muslimů ve středověku věřily, že jsou bratry a sestrami v jednom velkém společenství islámu. V dějinách však většinou podobná společenství hrála ve srovnání s komunitami několika desítek lidí, kteří se dobře znali, jen podružnou roli. O přežití, spokojenost a emocionální potřeby svých členů se staralo malé, úzce provázané společenství. V posledních dvou stoletích se už taková komunita všude rozpadá a citové vakuuum, které po ní zbylo, vyplňuje jen mnohamilionová imaginární společnost.

Nejdůležitějším imaginárním společenstvím jsou národ a spotřebitelé. Národ je společenstvím státu, spotřebitelé jsou společenstvím trhu. V obou případech jde o komunity imaginární, protože je nemožné, aby se všichni spotřebitelé na trhu nebo příslušníci jednoho národa znali jako lidé na vesnici. Žádný Čech nemůže mít osobní vztah s deseti miliony příslušníků svého národa nebo s půl miliardou zákazníků jednotného trhu Evropské unie.

Konzumerismus a nacionalismus se nás ze všech sil snaží přesvědčit, že miliony cizinců patří do stejné společnosti jako my, že nás navzájem spojují sdílené dějiny, zájmy a vize budoucnosti. Není to lež. Stejně jako peníze, společnost s ručením omezeným a lidská práva, i národy a spotřebitelé jsou intersubjektivní realitou. Existují sice jen v kolektivní představivosti, ale mají nesmírnou moc. Dokud miliony Čechů věří v existenci českého národa, budou pocítovat hrdost při pohledu na národní symboly, budou si vyprávět národní mýty a budou ochotni pro český národ obětovat peníze, čas, možná i život.

Národ se snaží svou imaginární podstatu zastírat. Tvrdí, že jde o přirozenou a věčnou kolektivní entitu, která vznikla v šerém dávnověku, kdy se promísila půda vlasti s krví lidu. Podobné výroky jsou však nadsazené. Národy sice existují a některé mají dlouhou historii, ale nebývaly tak vlivné jako dnes, protože ani stát nebyl nijak významný. Obyvatel středověkého Norimberku možná pocítoval vágní sounáležitost s německy mluvícími lidmi, ale mnohem důležitější pro něj byla příslušnost k rodině a komunitě, které se staraly o většínu jeho potřeb. Naprostá většina i velmi významných starověkých národů zanikla a až na malé výjimky vznikly dnešní národy teprve po nástupu průmyslové revoluce.

Například syrský, libanonský, jordánský a irácký národ jsou produktem náhodných hranic vytyčených francouzskými a britskými diplomaty, kteří přehlíželi místní dějiny, zeměpisnou polohu a hospodářské vztahy. Tito diplomaté prohlásili, že obyvatelé Kurdistánu, Bagdádu a Basry se budou od roku 1918 nazývat „Iráčané“, a kdo bude Syřan nebo Libanonec, o tom rozhodli Francouzi. Saddám Husajn a Háfiz al-Asad se

sice ze všech sil snažili posilovat národní povědomí vytvořené Angličany a Francouzi, ale bombastické projevy o údajně věčném iráckém a syrském národě vyznívaly naprázdno.

Národy samozřejmě nelze zakládat z ničeho. Zakladatelé Iráku a Sýrie stavěli na skutečných historických, zeměpisných a kulturních základech. Saddám Husajn se odvolával na dědictví abbásovského kalifátu a babylonské říše a jednu ze svých elitních divizí dokonce pojmenoval podle Chammurapiho. Irácký národ tím ale patinu nezískal. Upeču-li koláč z mouky, oleje a cukru, které mám ve spíži už dva roky, neznamená to, že koláč je dvouletý.

V posledních několika desetiletích však často nad příslušností k národnímu společenství vítězí příslušnost ke komunitě spotřebitelů. Ti se také neznají, ale sdílejí spotřební návyky a zájmy, cítí jistou sounáležitost a dávají ji najevo. Může nám to připadat podivné, ale jde o značně rozšířený jev. Taková komunita, jako třeba fanoušci Madonny, vyjadřuje svou příslušnost právě nákupem. Její členové si pořizují vstupenky na Madonniny koncerty, shánějí nahrávky, plakáty, trička s její podobiznou a na mobilním telefonu jim vyzvání její písnička. Podobné společenství mají fanoušci Sparty, vegetariáni nebo ochránci životního prostředí. Všichni se vymezují hlavně tím, co kupují a co tvoří do značné míry jejich image. Česká vegetariánka si možná raději vezme francouzského vegetariána než českého masožravce.

Perpetuum mobile

Revoluční změny posledních dvou století byly tak rychlé a radikální, že se dotkly nejpodstatnějších záležitostí společenského řádu, který lidé po tisíciletí chápali jako pevný a neměnný. Řád se tak jevil proto, že změny probíhaly velice pomalu a náhlé společenské převraty byly výjimkou. Rodiny a komunity se sice občas snažily v hierarchii společnosti obsadit nové místo, ale představa revoluční změny byla lidem naprosto cizí. Převládal pocit, že odjakživa je v zásadě všechno tak, jak má být, a s daným stavem je třeba se smířit.

Během posledních dvou set let nastoupily ale natolik převratné změny, že nám dnes společenský řád připadá jako dočasný, tvárný a neustále se proměňující úzus. Moderní revoluce – Francouzskou (1789), liberální evropskou (1848) a ruskou bolševickou (1917) – popisují stohy knih. V současnosti je ale každý rok svým způsobem revoluční. Dnešní třicátník může udiveným výrostkům zcela po pravdě tvrdit, že za jeho mládí byl svět úplně jiný. Vždyť internet se rozšířil až v 90. letech 20. století, čili před necelými dvaceti lety, ale my si svět bez něho umíme představit už jen stěží.

Pokoušet se popsat podstatné vlastnosti moderní společnosti je jako chtít definovat barvu chameleona. Jediné, čím si můžeme být jisti, je stálá změna. Co platilo ve společnosti v roce 1910, bylo k smíchu v roce 1960 a dnes jsou názory z roku 1960 považovány za neuvěřitelně zastaralé. Lidé si

už zvykli na permanentně proměnlivou společnost a věří, že její praktiky lze měnit a vylepšovat po libosti. Dávni vládcí slibovali ochranu tradičního řádu, nebo dokonce usilovali o návrat zlatého věku. Dnešní politici prohlašují, že starý svět odstraní a nahradí novým a lepším. Ani konzervativní politické strany se už nezavazují, že zachovají svět takový, jaký je. Všichni slibují nějakou další reformu sociálního systému, školství a hospodářství – a sliby často plní.

* * *

Jako se geologové obávají, že tektonické pohyby způsobí zemětřesení a sopečné erupce, i my míváme strach, že radikální společenská hnutí vyústí ve výbuchy násilí. Politické dějiny devatenáctého a dvacátého století se nám občas jeví jako řada válek, genocid a revolucí. Z takového pohledu to pak vypadá, jako bychom skákali z bláta do louže – od první světové války k druhé a pak k třetí studené, od arménské genocidy k židovské a rwandské, od Robespiera k Leninovi a Hitlerovi.

Výčet známých katastrof je ovšem poněkud zavádějící, příliš se totiž soustřeďuje na louže a nevidí suchou cestu mezi nimi. Nová éra je nejen dobou nevídaného násilí a brutality, ale i obdobím míru a klidu. Charles Dickens o Francouzské revoluci napsal: „Byla to ta nejhorší, ale i nejlepší doba.“ Možná to platí nejen o ní, ale i o následujícím období, a především o sedmi desetiletích od druhé světové války. Lidstvo se poprvé ocitlo na pokraji sebezničení a prodělalo řadu válek a genocid, ale přesto šlo o nejklidnější období v dějinách. Je to překvapivé o to víc, že došlo k největší hospodářské, sociální a politické proměně světa.

Závratně se posouvají tektonické desky dějin, ale sopky většinou dřímají. Zdá se, že nový, pružný řád je schopen uvést do života i radikální změny, aniž by vyvolal násilné konflikty.¹⁰⁵

Mír v naší době

Většina lidí si neuvědomuje, v jak klidném období žijeme. Před tisíci lety jsme tady nebyli, takže si přirozeně neuvědomujeme, že svět býval násilí plný. Váleky a ozbrojených konfliktů je dnes méně, a proto přitahují větší pozornost. Lidé se zajímají o válku v Afghánistánu a v Sýrii daleko více než o mír, v němž tak dlouho žijí mnohem početnější Brazilci a Indové.

Také se nás osobně daleko více dotýká utrpení jednotlivců než celé populace. Donekonečna si přeposíláme fotografii afghánské dívky, která se stala obětí tálibánského útočníka s kyselínou, náruživě čteme zprávy o leteckém neštěstí, při němž zahynulo několik set lidí, ale nijak nás nevzruší osud desítek milionů lidí, kteří zemřeli během sovětských a čínských uměle vyvolaných hladomorů, ani nedávná genocida v Dárfúru.

Stav světa nemůžeme pochopit bez znalosti statistických údajů. V roce 2000 způsobily všechny války smrt zhruba 310 000 lidí a vraždy měly za následek 520 000 obětí. Nepochybně s každou obětí násilí zahynul jeden lidský svět a rodina, příbuzní i přátelé utrpěli trauma. Z širší perspektivy však představuje oněch 830 000 obětí jen 1,5 procenta z 56 milionů osob, které zemřely ve stejném roce. Z nich se 1 260 000 stalo obětí autonehody (2,25 procenta celkové úmrtnosti) a 815 000 osob spáchalo sebevraždu (1,45 procenta).¹⁰⁶

Údaje za rok 2002 jsou ještě překvapivější. Z 57 milionů mrtvých jen 172 000 zemřelo ve válce a 569 000 bylo

zavražděno. Lidské násilí tedy mělo za následek 741 000 obětí, zatímco 873 000 osob spáchalo sebevraždu.¹⁰⁷ To znamená, že v roce, který následoval po útoku na newyorské Světové obchodní centrum, bylo přes veškeré války a terorismus pravděpodobněji, že někdo zemře vlastní rukou, než že se stane obětí teroristy, vojáka nebo drogového dealera.

A tak se mohou lidé téměř všude ukládat ke spánku bez obav, že sousední kmen napadne vesnici a všechny pobije. I dnes cestují zámožní Angličané z Nottinghamu do Londýna přes Sherwoodský les, ale už dávno se neobávají, že je přepadne veselá družina loupežníků, která jim všechno sebere a peníze rozdá chudým (ve skutečnosti by je tehdy lupiči porazili). Učitelé už netrestají rákoskou, děti se nemusejí bát, že budou za nesplacené dluhy rodičů prodány do otroctví, a ženy vědí, že zákon zakazuje mužům, aby je bili a zamykali doma. O čem mohli kdysi lidé jen snít, se pro většinu stalo skutečností.

Za poklesem násilí stojí především vzestup moci státu. Násilí většinou pramenilo z místních sporů mezi rodinami a komunitami a i dnes je podle statistik kriminalita nebezpečnější než ozbrojené konflikty. Ve společenství prvních zemědělců, kteří neměli žádnou politickou strukturu nad rámec vesnice, bylo násilí všudypřítomné.¹⁰⁸ Teprve když moc království zesílila, podařilo se komunity zklidnit. V decentralizovaných státech středověké Evropy bylo ročně zavražděno 20 až 40 osob na 100 000 obyvatel. V posledních desetiletích, kdy se stát i trh staly všemocnými a místní komunity se rozpadly, se násilí snížilo ještě výrazněji. Globální průměr je dnes jen 9 vražd ročně na 100 000 obyvatel a většina z nich je spáchána ve slabých státech, jako je Somálsko nebo Kolumbie.

V silně centralizovaných evropských státech je to jen jedna vražda na 100 000 obyvatel.¹⁰⁹

Samozřejmě existují i státy, které vraždí vlastní obyvatelstvo, ale stává se tak výjimečně. Dokonce i v diktátorských režimech dnes průměrnému člověku hrozí menší nebezpečí, že zemře rukou jiné osoby, než v dávné společnosti. V Brazílii se v roce 1964 dostala k moci diktatura a vládla až do roku 1985. Během dvaceti let zavraždil režim několik tisíc Brazilců a tisíce uvěznil a mučil. Ale i v době nejhorších excesů hrozilo průměrnému obyvateli Rio de Janeira menší nebezpečí, že zemře násilnou smrtí, než průměrnému příslušníku kmene Janomamů (Yanomamo), kteří žijí hluboko v amazonském pralese a nemají vojáky, policii ani vězení. Antropologický výzkum prokázal, že v takové společnosti čtvrtina až polovina mužů dříve či později přijde o život při sporu o majetek, ženu či postavení.¹¹⁰

Říše na odpočinku

Je možná diskutabilní, jestli vnitrostátní násilí zaznamenalo od roku 1945 vzestup nebo pokles, ale v mezinárodních sporech spadlo na nejnižší úroveň v dějinách. Nejlépe je to vidět na rozpadu evropských impérií. Dějiny jsou plné záznamů o říších, které každé povstání potlačily železnou pěstí, a když se pak přiblížil jejich konec, ze všech sil se snažily udržet. Vedlo to obvykle k děsivému krveprolití, po kterém následoval chaos, anarchie a válka o následnictví. Po druhé světové válce se však většina impérií rozhodla odejít na odpočinek mírumilovně. Jejich rozpad byl relativně rychlý a spořádaný.

Ještě v roce 1945 Británie vládla na čtvrtině planety. Třicet let nato se její území smrsklo na několik malých ostrovů. Anglická vláda opouštěla jednu kolonii za druhou. Obvykle padlo pár výstřelů, celkem zahynulo několik tisíc vojáků, ale žádné velké krveprolití se nekonalo. Velké zásluhy se připisují Mahátmovi Gándhímu za jeho odpor vůči násilí, ale měly by patřit především Británii. Po rozpadu koloniální říše vznikla řada nezávislých států s relativně stabilními hranicemi a dobrými sousedskými vztahy. Teprve po odchodu Britů byly leckde povražděny desítky tisíc lidí nebo došlo k výbuchu etnického násilí, které stálo statisíce životů (zvláště v Indii), ale ve srovnání s dlouhodobým dějinným průměrem byl ústup britského impéria spořádaný a přímo příkladný. Francouzské impérium ze svých pozic už tak klidně neustupovalo. Jeho zánik vedl k nesmírně krvavým konfliktům ve Vietnamu

a v Alžírsku a počet obětí jen v těchto dvou státech dosáhl statisíců. Z ostatních držav pak ale Francouzi ustoupili už velmi rychle a zanechali po sobě poměrně spořádané státy.

Sovětský kolaps v roce 1989 byl ještě mírnější, i přes následné výbuchy etnického násilí na Balkánu, Kavkaze a ve Střední Asii. Ještě žádná říše v dějinách nezmizela tak rychle a tak potichu. Sovětský Svaz neutrpěl vojenskou porážku (s výjimkou Afghánistánu), neoslabila jej žádná invaze, povstání, a dokonce ani neměl významné hnutí občanského odporu, jaké zorganizoval v Americe Martin Luther King. Sověti měli k dispozici miliony vojáků, desetitisíce tanků i letadel a jaderný arzenál, kterým by mohli z povrchu zemského smést celé lidstvo. Rudá armáda a ozbrojené síly Varšavské smlouvy zůstaly k sovětské říši loajální. Není pochyb, že na rozkaz Michaila Gorbačova by Rudá armáda střílela.

Přesto se sovětská vláda a komunistické režimy východní Evropy (s výjimkou Jugoslávie a Rumunska) rozhodly vojenskou sílu nepoužít. Uvědomily si, že se komunismus zhroutil, přiznaly porážku, sbalily kufry a odešly ze scény. Gorbačov a jeho kolegové odevzdali bez boje nejen území, které Sovětský svaz získal v období druhé světové války, ale i téměř všechna teritoria a země, které dobylo předchozí carské impérium v Pobaltí, na Ukrajině, na Kavkaze a ve Střední Asii. Při představě, k čemu mohlo dojít, kdyby se Gorbačov zachoval jako srbská vláda nebo Francouzi v Alžíru, hrůzou vstávají vlasy na hlavě.

Pax atomica

Nezávislé státy, které vznikly z rozpadlých říší, nemají dnes o válku zájem. Obecně vzato, od konce druhé světové války žádné státy až na několik výjimek o podrobení sousedů nestojí. Od nepaměti přitom v politických dějinách bývalo dobývání území zcela běžné a velké říše jinak nevznikaly. Invaze, jaké podnikali Římané, Mongolové nebo osmanská říše, dnes už nikde na světě neprobíhají. Od roku 1945 nebyla žádná nezávislá země uznaná Spojenými národy obsazena a vymazána z mapy. Omezené mezinárodní konflikty sice probíhají i nadále a miliony lidí umírají, ale války už nejsou považovány za samozřejmé.

Mnoho lidí má za to, že mezinárodní válečné konflikty zanikají hlavně díky bohatým demokratickým státům západní Evropy. Není to tak. Teprve když mír zavládl na mnoha místech světa, dospěl i do Evropy. V Jižní Americe byly posledními mezinárodními konflikty většího rozsahu válka mezi Peru a Ekvádorem v roce 1941 a mezi Bolívií a Paraguayí v letech 1932–1935. Předešlá větší válka se odehrála v letech 1879–1884, kdy bojovaly Chile a Peruánsko–bolívijská konfederace.

Arabský svět také většinou nevnímáme jako klidný, ale od získání nezávislosti se jen jeden arabský stát pokusil dobýt území jiného (irácká invaze do Kuvajtu v roce 1990). Došlo k řadě pohraničních konfliktů (mezi Sýrií a Jordánskem v roce 1970), ozbrojeným intervencím (Syřané v Libanonu), občanským válkám (v Alžírsku, Jemenu a Libyi) a mnoha

převratům a povstáním, ale kromě války v zálivu spolu žádné arabské státy neválčily v tradičním slova smyslu. A dokonce i když rozšíříme pohled na celý muslimský svět, najdeme jen jeden příklad mezinárodní války, a sice konflikt mezi Íránem a Irákem. Turecko a Írán, Pákistán a Afghánistán nebo Indonésie a Malajsie spolu ve druhé polovině dvacátého století už nebojovaly.

V Africe je situace horší, ale i tam má většina konfliktů podobu převratu či občanské války. Od 60. a 70. let dvacátého století, kdy africké státy získaly nezávislost, jich jen hrstka napadla souseda ve snaze rozšířit své území.

Období relativního míru jsme zažili již dříve, v Evropě například v letech 1871 až 1914, ale toto období neskončilo dobře. Tentokrát je to jiné. Opravdový mír totiž není jen nepřítomnost války. Opravdový mír je nepravděpodobnost války, a takový mír na světě nikdy nebyl. I v letech 1871 až 1914 zůstávala válka v Evropě velmi reálnou eventualitou a armády, politici i běžní občané ji očekávali. Podobné to bylo i během všech ostatních mírových období v dějinách. Základním pravidlem mezinárodní politiky bylo, že pro každé dva sousedící státy existuje pravděpodobný scénář, podle něhož mezi nimi do roka vypukne konflikt. Takový zákon džungle platil nejen v Evropě devatenáctého století, ale i v Evropě středověké, v dávné Číně a starověkém Řecku. Pokud mezi Spartou a Athénami v roce 450 př. n. l. panoval mír, existovala pravděpodobnost, že spolu už v roce 449 budou válčit.

Zdá se, že se dnešní lidstvo od zákona džungle osvobodilo. Panuje opravdový mír, pro který je charakteristické nejen to, že není válka. Pro většinu států je naprosto nepřijatelná představa, že by spolu do roka válčily. Co by mohlo do roka spustit válku

mezi Německem a Francií? Nebo mezi Čínou a Japonskem či Brazílií a Argentinou? Ano, mohlo by dojít k malé příhraniční potyčce, ale jen apokalyptický scénář by nás mohl dovést k tradiční válce, během níž by například argentinské ozbrojené divize dojely až do Ria de Janeiro nebo brazilské letectvo podniklo kobercový nálet na Buenos Aires. K takovému konfliktu by mohlo dojít mezi Izraelem a Sýrií, Etiopií a Eritreou nebo Amerikou a Íránem, ale to jsou výjimky potvrzující pravidlo.

Situace se samozřejmě může kdykoli změnit a ze zpětného pohledu by nám pak dnešní svět připadal neuvěřitelně naivní, ale z historické perspektivy je zajímavá i tato naivita. Ještě nikdy nepanoval ve světě takový mír, aby si lidé neuměli válku ani představit.

Analytici se snaží tento příznivý vývoj vysvětlit. Napsali o něm nespočet knih a objevili několik zásadních jevů, které k dnešnímu stavu přispěly. Válka především nesmírně zdražila. Definitivně poslední Nobelovu cenu za mír měl dostat Robert Oppenheimer a jeho spolupracovníci, kteří sestrojili atomovou bombu. Nukleární zbraně totiž změnilly situaci do té míry, že válka velmocí by byla kolektivní sebevraždou, a proto žádný pokus o nadvládu nad světem není možný.

Cena války vzrostla, ale zisk se nesmírně snížil. Stát, který v minulosti souseda vydrancoval nebo mu zabral území, většinou zbohatl. Majetek představovala pole, dobytek, otroci nebo zlato, a to všechno se dalo ukořistit. Dnes spočívá bohatství většinou v lidském kapitálu, v technickém know-how a organizacích, jako jsou banky. Nic z toho nelze odvézt nebo začlenit do vlastního území.

Vezměte si například Kalifornii. Její bohatství zprvu záviselo na těžbě zlata. Dnes teoreticky stojí a padá s křemíkem

a celuloidem, tedy se Silicon Valley a filmovými ateliéry Hollywoodu. Co by se stalo, kdyby chtěli do Kalifornie vpadnout Číňané, vysadit na plážích u San Franciska milion vojáků a postupovat do vnitrozemí? Nezískali by téměř nic. V Silicon Valley nejsou žádné doly na křemík a z Hollywoodu se toho taky nedá příliš odnést. Bohatství je ukryto v hlavách inženýrů, ve špičkových technologiích a inovacích, v umění hollywoodských scenáristů, režisérů a odborníků na zvláštní efekty, a ti by byli v letadle do Indie nebo Bengalúru dávno předtím, než by na Sunset Boulevard vjel první tank. Není náhoda, že tradiční války, k nimž tu a tam ještě dochází, vznikají v oblasti bohaté v tradičním smyslu. Kuvajtská šejkové utekli, ale ropná pole zůstala a agresor si je mohl přivlastnit.

Válka se přestala vyplácet, zato mír se stal lukrativní. V tradiční zemědělské ekonomice hrál mezinárodní obchod a zahraniční investice jen podružnou roli. Mír sice neměl náklady spojené s válkou, ale výnosný nebyl. Pokud by v roce 1400 Anglie s Francií neválčila, Francouzi by sice neplatili vysoké válečné daně a netrpěli invazí cizích vojsk, ale žádný jiný prospěch by z toho neměli. V kapitalistické ekonomice ale zahraniční obchod a investice hrají zcela zásadní úlohu. Mír se proto vyplatí. Mír mezi Čínou a Spojenými státy znamená, že Číňané mohou v Americe prodávat své zboží, obchodovat na Wall Street a financovat svůj rozvoj z amerických investic.

Velmi podstatná je také celosvětová změna mentality, k níž došlo v politické kultuře. Mnoho elit v dějinách, od hunských náčelníků a vikingské šlechty až po aztécké kněze, považovalo válku za dobrou věc anebo naopak v ní vidělo nevyhnutelné zlo, které by se dalo využít ve vlastní prospěch. Dnes vládnou poprvé v dějinách pacifistické elity – politici, obchodníci,

intelektuálové i umělci, kteří válku považují za naprosté zlo, jemuž se lze aktivně vyhnout, nejde tudíž o tradiční pasivní pacifismus vůči agresi.

Všechny dnešní argumenty proti válce se navzájem posilují: nebezpečí jaderného Armagedonu posiluje pacifismus, pacifismus podporuje obchod, obchod v míru přináší vyšší zisky, ale i zdrazuje eventuální válečné výdaje. V době stále provázanějších mezinárodní vztahů již nemohou státy zcela nezávisle rozhodovat, a tak se snižuje pravděpodobnost, že by některý sám rozpoutal válku. Občané Izraele, Itálie, Mexika či Thajska sice možná ještě žijí v představě, že jejich vlast je nezávislá, ale jejich vlády nemohou provádět zcela samostatnou hospodářskou nebo zahraniční politiku a nemohou na vlastní pěst válčit jako kdysi. Jsme svědky nástupu světového impéria, které stejně jako všechny předchozí říše udržuje na svém území mír. A protože mu patří celá planeta, světové impérium prosazuje světový mír.

* * *

Je dnešek dobou plnou nesmyslného násilí, válek a útisku, kterou nejlépe vystihují zákopy první světové války, atomový hříb nad Hirošimou a děsivé šílenství Stalina a Hitlera? Anebo žijeme v míru, pro nějž jsou typické neexistující zákopy v Jižní Americe, atomový mrak, jenž se nerozprostřel nad Moskvou a New Yorkem, a který provází vyrovnaný výraz Mahátmy Gándhího a Martina Luthera Kinga?

Odpověď závisí na době. Pohled na minulost bývá zkreslený událostmi posledních několika let. Kdybych tuto kapitolu psal v roce 1945 nebo 1962, byla by mnohem pochmurnější.

Protože jsem ji však napsal v roce 2012, vyznívá příznivě a nadějně.

Optimisty i pesimisty snad uspokojí závěr, že žijeme na prahu pekla i ráje a nervózně přešlapujeme u brány jednoho a v předsálí druhého. Historie ještě nerozhodla, kde skončíme, a řada nečekaných náhod nás může vést tím i oním směrem.

- 89 Vinita Damodaran, 'Famine in Bengal: A Comparison of the 1770 Famine in Bengal and the 1897 Famine in Chotanagpur', *The Medieval History Journal* 10:1–2 (2007), 151.
- 90 Maddison, *World Economy*, sv. 1, 261, 264; 'Gross National Income Per Capita 2009, Atlas Method and PPP', The World Bank, dohledáno 10. prosince 2010, <http://siteresources.worldbank.org/DATASTATISTICS/Resources/GNIPC.pdf>.
- 91 Výpočty v mém příkladu s pekárnou nejsou zcela přesné. Banky smějí za každý dolar, který vlastní, půjčit deset dolarů, takže z každého milionu v sefju půjčí maximálně cca 909 000 dolarů a 91 000 dolarů zůstane v bance. Číslo jsem zaokrouhlil, aby byl příklad jasnější. Je také nutno dodat, že banky svá pravidla ne vždy dodržují.
- 92 Carl Trocki, *Opium, Empire and the Global Political Economy* (New York: Routledge, 1999), 91.
- 93 Georges Nzongola-Ntalaja, *The Congo from Leopold to Kabila: A People's History* (London: Zed Books, 2002), 22.
- 94 Mark, *Origins of the Modern World*, 109.
- 95 Nathan S. Lewis and Daniel G. Nocera, 'Powering the Planet: Chemical Challenges in Solar Energy Utilization', *Proceedings of the National Academy of Sciences* 103:43 (2006), 15731.
- 96 Kazuhisa Miyamoto (ed.), 'Renewable Biological Systems for Alternative Sustainable Energy Production', *FAO Agricultural Services Bulletin* 128 (Osaka: Osaka University, 1997), kapitola 2.1.1, dohledáno 10. prosince 2010, <http://www.fao.org/docrep/W7241E/w7241e06.htm#2.1.1percent20solarpercent20energy>; James Barber, 'Biological Solar Energy', *Philosophical Transactions of the Royal Society A* 365:1853 (2007), 1007.
- 97 'International Energy Outlook 2010', U.S. Energy Information Administration, 9, dohledáno 10. prosince 2010, [http://www.eia.doe.gov/oiaf/ieol/pdf/0484\(2010\).pdf](http://www.eia.doe.gov/oiaf/ieol/pdf/0484(2010).pdf).
- 98 S. Venetsky, "'Silver" from Clay', *Metallurgist* 13:7 (1969), 451; Aftalion, Fred, *A History of the International Chemical Industry* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1991), 64; A. J. Downs, *Chemistry of Aluminum, Gallium, Indium and Thallium* (Glasgow: Blackie Academic & Professional, 1993), 15.
- 99 Jan Willem Erisman et al, 'How a Century of Ammonia Synthesis Changed the World' in *Nature Geoscience* 1 (2008), 637.
- 100 G. J. Benson and B. E. Rollin (eds.), *The Well-Being of Farm Animals: Challenges and Solutions* (Ames, IA: Blackwell, 2004); M.C. Appleby, J. A. Mench a B. O. Hughes, *Poultry Behaviour and Welfare* (Wallingford: CABI Publishing, 2004); J. Webster, *Animal Welfare: Limping Towards Eden* (Oxford: Blackwell Publishing, 2005); C. Druce a P. Lymbery, *Outlawed in Europe: How America Is Falling Behind Europe in Farm Animal Welfare* (New York: Archimedean Press, 2002).
- 101 Harry Harlow a Robert Zimmermann, 'Affectional Responses in the Infant Monkey', *Science* 130:3373 (1959), 421–432; Harry Harlow, 'The Nature of

- Love', *American Psychologist* 13 (1958), 673–685; Laurens D. Young et al., 'Early stress and later response to separate in rhesus monkeys', *American Journal of Psychiatry* 130:4 (1973), 400–405; K. D. Broad, J. P. Curley and E. B. Keverne, 'Mother-infant bonding and the evolution of mammalian social relationships', *Philosophical Transactions of the Royal Society B* 361:1476 (2006), 2199–2214; Florent Pittet et al., 'Effects of maternal experience on fearfulness and maternal behaviour in a precocial bird', *Animal Behavior* (March 2013), In Press-available online at: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0003347213000547>).
- 102 "National Institute of Food and Agriculture", United States Department of Agriculture, accessed December 10, 2010, <http://www.csrees.usda.gov/qlinks/extension.html>.
- 103 Václav Smil, *The Earth's Biosphere: Evolution, Dynamics, and Change* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2002); Sarah Catherine Walpole et al., 'The Weight of Nations: An Estimation of Adult Human Biomass', *BMC Public Health* 12:439 (2012), <http://www.biomedcentral.com/1471-2458/12/439>
- 104 William T. Jackman, *The Development of Transportation in Modern England* (London: Frank Cass & co., 1966), 324–27; H. J. Dyos and D.H. Aldcroft, *British Transport – An economic survey from the seventeenth century to the twentieth* (Leicester: Leicester University Press, 1969), 124–31; Wolfgang Schivelbusch, *The Railway Journey: The Industrialization of Time and Space in the 19th Century* (Berkeley: University of California Press, 1986).
- 105 Pro detailní rozbor bezprecedentního stavu míru posledních několika desetiletí, viz především Steven Pinker, *The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined* (New York: Viking, 2011); Joshua S. Goldstein, *Winning the War on War: The Decline of Armed Conflict Worldwide* (New York, N. Y.: Dutton, 2011); Gat, *War in Human Civilization*.
- 106 'World Report on Violence and Health: Summary, Geneva 2002', World Health Organization, dohledáno 10. prosince 2010, http://www.who.int/whr/2001/en/whr01_annex_en.pdf. Úmrtnost v předchozích obdobích, viz Lawrence H. Keeley, *War before Civilization: The Myth of the Peaceful Savage* (New York: Oxford University Press, 1996).
- 107 'World Health Report, 2004', World Health Organization, 124, dohledáno 10. prosince 2010, http://www.who.int/whr/2004/en/report04_en.pdf.
- 108 Raymond C. Kelly, *Warless Societies and the Origin of War* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2000), 21. See also Gat, *War in Human Civilization*, 129–31; Keeley, *War before Civilization*.
- 109 Manuel Eisner, 'Modernization, Self-Control and Lethal Violence', *British Journal of Criminology* 41:4 (2001), 618–638; Manuel Eisner, 'Long-Term Historical Trends in Violent Crime', *Crime and Justice: A Review of Research* 30 (2003), 83–142; 'World Report on Violence and Health: Summary, Geneva 2002', World Health Organization, dohledáno 10. prosince 2010, http://www.who.int/whr/2001/en/whr01_annex_en.pdf; 'World Health Report,

- 2004', World Health Organization, 124, dohledáno 10. prosince 2010, http://www.who.int/whr/2004/en/report04_en.pdf.
- 110 Walker a Bailey, 'Body Counts in Lowland South American Violence,' 30.
- 111 K dalšímu čtení na téma psychologie a biochemie štěstí lze obzvláště doporučit následující: Jonathan Haidt, *The Happiness Hypothesis: Finding Modern Truth in Ancient Wisdom* (New York: Basic Books, 2006); R. Wright, *The Moral Animal: Evolutionary Psychology and Everyday Life* (New York: Vintage Books, 1994); M. Csikszentmihalyi, 'If We Are So Rich, Why Aren't We Happy?', *American Psychologist* 54:10 (1999): 821–27; F. A. Huppert, N. Baylis a B. Keverne (eds.), *The Science of Well-Being* (Oxford: Oxford University Press, 2005); Michael Argyle, *The Psychology of Happiness*, 2. vydání (New York: Routledge, 2001); Ed Diener (ed.), *Assessing Well-Being: The Collected Works of Ed Diener* (New York: Springer, 2009); Michael Eid and Randy J. Larsen (eds.), *The Science of Subjective Well-Being* (New York: Guilford Press, 2008); Richard A. Easterlin (ed.), *Happiness in Economics* (Cheltenham: Edward Elgar Pub., 2002); Richard Layard, *Happiness: Lessons from a New Science* (New York: Penguin, 2005).
- 112 Daniel Kahneman, *Thinking, Fast and Slow* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2011); Inglehart et al., 'Development, Freedom, and Rising Happiness', 278–281.
- 113 D. M. McMahon, *The Pursuit of Happiness: A History from the Greeks to the Present* (London: Allen Lane, 2006).
- 114 Keith T. Paige et al., 'De Novo Cartilage Generation Using Calcium Alginate-Chondrocyte Constructs', *Plastic and Reconstructive Surgery* 97:1 (1996), 168–78.
- 115 David Biello, 'Bacteria Transformed into Biofuels Refineries', *Scientific American*, 27. ledna 2010, dohledáno 10. prosince 2010, <http://www.scientificamerican.com/article.cfm?id=bacteria-transformed-into-biofuel-refineries>.
- 116 Gary Walsh, 'Therapeutic Insulins and Their Large-Scale Manufacture', *Applied Microbiology and Biotechnology* 67:2 (2005), 151–59.
- 117 Robert J. Wall et al., 'Genetically Enhanced Cows Resist Intramammary *Staphylococcus Aureus* Infection', *Nature Biotechnology* 23:4 (2005), 445–51.
- 118 Liangxue Lai et al., 'Generation of Cloned Transgenic Pigs Rich in Omega-3 Fatty Acids', *Nature Biotechnology* 24:4 (2006), 435–36.
- 119 Ya-Ping Tang et al., 'Genetic Enhancement of Learning and Memory in Mice', *Nature* 401 (1999), 63–69.
- 120 Zoe R. Donaldson a Larry J. Young, 'Oxytocin, Vasopressin and the Neurogenetics of Sociality', *Science* 322:5903 (2008), 900–904; Zoe R. Donaldson, 'Production of Germline Transgenic Prairie Voles (*Microtus Ochrogaster*) Using Lentiviral Vectors', *Biology of Reproduction* 81:6 (2009), 1189–1195.
- 121 Terri Pous, 'Siberian Discovery Could Bring Scientists Closer to Cloning Woolly Mammoth', *Time*, 17. září 2012, dohledáno 19. února 2013; Pasqualino Loi et al., 'Biological time machines: a realistic approach for cloning

Yuval Noah Harari

SAPIENS OD ZVÍŘETE K BOŽSKÉMU JEDINCI

Z anglického originálu *Sapiens A Brief History of Humankind*
přeložila Anna Pilátová

Vydalo v roce 2013 nakladatelství LEDA, s. r. o., 263 01 Voznice 64,
a nakladatelství Rozmluvy, Rozvojová 14, 165 00 Praha 6

Lektoroval Alexander Tomský

Redakce Eva Mikolášková, Magdalena Štolová

Návrh obálky Robin Brichta

Grafická úprava a sazba CADIS Praha

V nakladatelství LEDA vydání druhé, 2014

Elektronické formáty připravil KOSMAS, www.kosmas.cz

ISBN 978-80-7335-388-9 (Leda: kniha)

ISBN 978-80-7335-465-7 (Leda: e-kniha)

ISBN 978-80-87440-89-6 (Rozmluvy: kniha)

Knihy nakladatelství LEDA žádejte u svých knihkupců
nebo na adrese prodej@leda.cz

Aktuální informace o naší nabídce a možnost nákupu
přes internet www.leda.cz